

З МАТЕРІАЛІВ ДО ІСТОРІЇ ЦУКРО-БУРЯКОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА УКРАЇНІ.

(Дані обліку цукроварень р. 1848—9) ¹⁾.

I.

З часів останньої рос. революції окремі „не державні“ нації, що входили перед тим до складу кол. Рос. Держави, здобули можливість розпочати певну державно-господарську будівничу роботу. Але перед робітничою класою цих окремих тепер Республік, у тому й перед народнім господарством України, яке до революції в цілому належним способом спеціально не вивчали, повстала низка різних питань теоретичного та практичного характеру. Деякі з цих питань, як, прим., розгортання металоробного та машино-будівельного виробництва, заснування текстильної пром. (на жаль, за неї згадується рідко та несміливо), інтенсифікація сільського господарства й т. ин., часто вимагають для свого розв'язання ґрунтовної історично-економічної довідки. Зрозуміло, що покладатися, як це тепер буває, на такі довідки за проектами, що їх у „негайному порядку“ складають різні господарчі установи, не можна. Здебільшого такі проекти, як і історичні довідки, що по них містяться (див., прим., „Перспективний план... Сахаро-Треста“, Москва, 1925 р., який власне просто ігнорує деякі факти та спроби з минулого нашої цукрової пром.), мають на собі властиві ознаки роботи на швидку руч, за наказом та відомчого суб'єктивізму.

В наслідок цього нар. госп., прим., України буде зазнавати певних та чималих матеріальних утрат аж доти, доки наше суспільство не зверне на минуле економіки України відповідну увагу та доки не з'являться в наслідок цього ґрунтовні наукові праці, присвячені цим темам.

Ці кілька рядків вступу, що не мають власне безпосереднього відношення до дальшого викладу і одбивають тільки наш загальний погляд на чергове завдання в галузі українського державного будівництва, доповнимо ще одним міркуванням. Власне, як і вище, повторимо тут

¹⁾ Цю скорочену статтю було зачитано 22 березня та 17 травня 1926 р. в формі доповіді на засіданні Семінару, яким керує акад. К. Г. Воблий, для вивчення нар. госп. України при III-му Соціально-Економічному Відділі Академії Наук.

тільки думки, що їх деякі автори не раз одзначали. Отже ми приєднуємося до того погляду, що для складання загальної історії нар. госп. України за нової доби час ще не настав. І хоч як це потрібно для сьогочасної практичної роботи та привабливо для окремих авторів, що хотіли-б заховати за собою пріоритет у цілому чи з приводу окремих здогадів, але для синтетичної роботи треба діждатися спеціальних студій. Ті студії повинні були-б освітлити розвиток на Україні, прим., економіки сільського госп-ва, гуральництва, обміну, шляхів, людности, еволюції цін і т. ин. Правда, й тут, не маючи часто вже призбираних даних, довелось-б певно розпочати роботу з дослідження якоїсь галузи господарчої діяльности тільки по певних періодах, районах чи з окремих питань. Шлях такої роботи, що більшою мірою гарантував-би від можливих хибних висновків у наступних роботах загального характеру, але який може здаватися досить довгим, можна було-б значно скоротити, поділивши, координувавши та кооперувавши працю різних наукових закладів і навіть осіб. Для того тепер є чимало організаційних можливостей.

Серед галузів господарчої діяльности, вивчення процесу розвитку яких має особливе значіння для складання загальної історії нар. госп. України, одно з чільних місць належить нашій цукро-буряковій промисловості. Добре відомо, що цукрова пром. постачає людності важливий продукт споживання, виробляє на велику суму продукції, споживає багато палива, вапняку, лантухів і т. ин., перероблює силу с.-г. сировини, запаси якої від того не вичерпуються, обертає громіздкий та нетривкий буряк на товар транспортноздатний і мало чутливий до цих витрат за різними тарифами і віддаленням. Опріч того, вона інтенсифікує сільське госп-во, дає роботу лишкам густої с.-г. людности в часи відносно вільніші од іншої праці, передає їй чималі суми в формі заробітної платні та різних приробітків, дає в формі продукції, сировини та допоміжних матеріалів велике навантаження й прибуток транспортові, споживає, тим поширюючи їх виробництво, продукцію тубільних машино-будівельних та інших пром. закладів, постачає сировину для гуралень, експортує самий фабрикат, залишаючи покидьки — жом на місці, сприяючи тим розвиткові скотарства, дає в формі акцизу великі прибутки для державної скарбниці й т. ин., й т. ин.

Але не дивлячися на те, що вагу цукрової пром. в розвиткові протягом мало не цілого XIX та початку XX в. нар. госп. України добре обізнано, історії її також ще не складено. Ті окремі нариси з історії цукрової пром. в межах кол. Рос. Держави, що досі були ¹⁾,

¹⁾ А. Буковецькій „Очерки по истории русской сахарной промышленности“, ст. 125—218, СПб. 1905 (Рефераты и работы студенческого кружка полит. эконом. при С.-Петербур. унив., вып. I); Бунге Н. „История и современ. сост. свеклосах. производства“, К. 1877; Левинъ И. „Свеклосах. пром. въ Россіи“, СПб. 1910; Толпыгинъ М. „Сах. пром. за 100 лѣтъ“, К. 1896, „Сах. пром. отъ основанія ея до наст. времени“, К. 1894, „Степень развитія и усоверш. сах. пром. съ 1840 по 1903 г.“, К. 1903 і инш.

Докладнішу бібліографію з історії та економіки нашої цукрової пром. див. у Буковецького, Бунге, Левіна, проф. Озерова І. „Осн. фин. науки“, вип. I (розділ „Обло-

не окреслюють її значіння та місця в економіці України. Так само мало можна знайти даних, до того-ж часто помилкових, за цукроварство на Україні по дотеперішніх працях з історії нашого нар. госп. XIX віку ¹⁾. Але це й зрозуміло, коли візьмемо на увагу, що першим робітникам з історії економіки України доводиться тут прийняти на себе весь тягар чорної попередньої роботи та що науково складеної історії цукроварства на Україні бракує.

Отже, переходячи до питання за минуле нашої цукрової пром., зробимо ще одне й останнє загальне зауваження. Ми вважаємо, що,

женіе сахара“), Preyer'a „Die russische Zuckerindustrie“, Leipzig, 1908, стор. XI—XIV, Ландо В. „Економіка сах. пром., как предмет изучения“, К. 1921 (ст. 25—31, див. наші доповнення в „Записках Соц.-Екон. Від.“ УАН., т. II—III, ст. 376), Каратаєва С. „Библиография финансов, пром. и торговли... (1714 по 1879 годъ включительно)“, СПб. 1880, в „Обзорѣ дѣйствій департамента Сельскаго Хоз. въ теченіе пяти лѣтъ, съ 1844 по 1849 годъ“, СПб. 1849 р. та ин.

¹⁾ Прим., у додаткові акад. Д. І. Багалія до „Історії укр. народу“ Єфименкової О., вип. II, X. 1922 р. в розділі „Нар. госп. України...“ (ст. 147—165) знаходимо з приводу нашої цукрової пром. надто короткі відомості, які до того містять у собі низку недоглядів. Так, на ст. 151 зазначено, що „... перші цукроварні були закладені на Україні ще в 30-х роках“ (між иншим, ще раніше — О. II.), а на ст. 157 маємо, що тільки 1855-го року. На тій-же 151 ст. читаємо, що в 1840-х роках на Лівобережжю було вже 20 ц-нь (навіть більше, але де-ж ще Правобережжя? — О. II.) та й виробляли вони до 1 міл. пудів цукру (це досить багато взагалі і аж ніяк не відповідає продукції тільки 20-ох тодішніх ц-нь — О. II.). Тут-же сказано, що тільки в середині XIX ст. цукор набув ознак товаровості, що сировину ц-ні почали купувати на стороні (купівля буряку мала місце й раніше та не стала виключно-переважною формою і пізніше — О. II.) й т. ин.

Так само мало подано даних за цукроварство і не зважено значіння цукрової пром. супроти інших галузів господарчої діяльності на Україні в роботі проф. Слабченка М. „Матеріали до економ.-соц. історії України XIX ст.“, Од., 1925 р., ст. VIII—318. Тут переважно на ст.ст. 209—214 (друга частина короткого розділу „Фабрика на Україні“) дуже коротко згадано за нашу цукрову пром. Але на жаль і ті уривчасті згадки, що їх знаходимо в цій роботі, порушуючи силу питань, ні одного з них не розв'язують більше-менше добре. Прим., що „... поміщики зацікавилися цукроварством“, але причин цього не наведено, говориться за „перші цукроварні“, але опріч вказівки Фундуклія (за ц-ню Потоцького в маєткові Орловці, Черк. п.) ми нічого більше не знаходимо, подано й „динаміку“ цукроварства як, прим, „... ще року 1858 на Чернігівщині відчиняється Карюковська ц-ня, а р. 1860 там лічиться 36 ц-нь“ (але див., напр., Гутмана „Обозрѣніе фабр. и зав. пром. Черн. губ. въ 1851 г.“, Журн. Мин. и Торг. р. 1853, № 10—12, за яким ще р. 1851 на Чернігівщині було 39 дійових ц-нь; взагалі-ж з динамікою цукроварства на Чернігівщині справа досить складна, щоб її розв'язувати таким способом). За подібну-ж „динаміку“ маємо дані і з Київщини, де для 1852 р. (?) Фундуклій (т. III, ст. 4—5) буцім-то „... нарахував 217 цукроварень із загальним виробництвом цукру на 10.140.020 крб.“ (зрозуміло, що тут маємо недогляд проф. М. Слабченка, бо в Фундуклія такого числа і для того року немає; подібну суму — 221 ц-ню, як і ціннісну суму продукції 9.760.190 крб. сріблом можна дістати, коли підбити підсумок за таблицею ідентичних ц-нь з р.р. 1842—47, але-ж це нісенітниця) й инше.

З цього приводу дозволимо собі одзначити, що, складаючи загальну історію економіки України (власне перед появою спеціальних студій над окремими галузями — це будуть тільки попередні та недосконалі нариси), конче необхідно використовувати хоча кілька загальних оглядів історії економіки в окремих ділянках нар. госп. кол. Рос. Держави, за які в певній роботі говориться. Отже, коли б автор цієї умови додержував,

щоб належно розв'язати це питання та скласти науково опрацьовану історію цукроварства на Україні, треба перевести ще чималу попередню роботу. Навряд чи можна заперечувати проти цього, коли візьмемо на увагу широкий обсяг впливу цукрової пром. та кількість складових частин, що їх вона має багато. Тут пов'язується суспільна економіка, економіка цукроварства, його техніка й рівень знання хімії, економіка сільського госп-ва та його техніка й т. ин. Через те тут, може більшою

говорячи, приміром, за цукрову пром., то він мав-би переглянути нариси з історії цукрової пром. в Росії і це застергло-б його від хибних переробок та некритичного сприймання даних джерел.

Чимало місця присвячено історії нашої цукрової пром. в цікавій праці проф. А. Оглобліна „Очерки ист. укр. фабрики. Предкап. фабрика“, К. 1925 р., ст. 232. Тут використано вже й кілька спец. джерел за цукр. пром. України. Докладно зупиняється на даних за цукроварство, поданих у цій роботі (на жаль, і досі не маємо „Крепостной фабрики“), тут не будемо. Зробимо лиш кілька дрібних уваг. Прим., маємо сумнів у справедливості твердження автора (ст. 69), що р.р. 1857 та 1858 поруч із загальним збільшенням кількості промислових закладів „особено“ (підкр. О. П.) їх число зросло в галузі цукрової пром. (коли мова йде й за самі акційні, то все одно треба було-б подати числа ц-нь й инш. акц. заводів, чого в роботі бракує). За списком ц-нь Толпигіна („Ежегодник... за 1892 — 93 г.“) що-року, прим., з 1840 до 1862 р. на Україні (губерні: Київ., Под., Вол., Черн., Полт., Харк. та Херс.) будувалося ц-нь: 10, 8, 8, 15, 18, 21, 14, 33, 17, 15, 11 (1850), 20, 11, 2, 1, 4, 1, 4 (1857), 9 (1858), 7, 11, 3 та 1. Вважаємо, що роки 1857 та 58 особливо тут не відзначаються. Це виразніше не відповідатимуть ці числа (зауваження й поясіння з цього приводу в праці не знаходимо) такому висновкові автора (ст. 92) що-до руху кількості пром. закладів на Україні: „Несомненно выделяются: ... вторая половина 40-х годов, период общего замедления его (підкр. наше; див. вище, числа щорічного будування ц-нь за Тол-м); наконец, 50-е годы, период сравнительного ускорения количественного роста...“. Маємо далі (ст. 107) твердження, що „... в середине столетия торгово-промышленный капитал закрепляет (підкр. наше) свои позиции в... производствах, не исключая фарфоро-фаянсового и свекло-сахарного...“. Хоча нижче (ст. 127), принаймні за критерієм кількості ц-нь, автор собі заперечує „... купеческие свекло-сахарные заводы появляются лишь с начала 40-х годов (цікаво було-б подати паралелю з Росією; див., прим., за ц-ню купця Духоніна з 1809 р. в Рязан. губ. списе Тол-а, 1-е збір. П. С. З. том XXX, № 23567 і ин.) и до самой реформы 1861 г. остаются в значительном меньшинстве. В 1848 — 49 г. они составляли всего лишь 2,9% всех предприятий; в 1860—61 г. — 4,7%“. Говорячи-ж на ст. 130 за організацію в 50-х р.р. Т-ва Наталівської цукроварні, автор не згадує за попередні спроби. Згадаємо, прим., „Малороссійско-коммерческую компанію для выработывания сахара изъ свекловицы“ (2-ге збір. П. С. З., т. V, № 3704, з 10 червня 1830 р., див. також Ж. М. Вн. Д. за 1830 р., кн. 6, ст. 13—33), „Новороссійскую комп. на акціяхъ рафинования сахара“ (2-ге збір. П. С. З., т. XII, № 10. 232, 1837 р.) на Херсонщині й т. ин. (порів. статути, розміри капіталів, склад членів, ставлення до кредиту й ин. з цукр. Т-вами Росії — Тульським, Путивельським, Бобруйським, Виленським, Ворошиловським, Пресненським й ин.).

Подібних уваг можна навести ще декілька, але, зупиняючися на цьому, подамо хіба одно загальніше зауваження. Це зауваження, що його довелося почути і від акад. К. Г. Воблого, полягає в тому, що в „Предкап. фабрике“ в недостатній мірі (хоча-б у формі таблиць-додатків) розмежовано статистичні дані по галузях промисловости (зрозуміло, виключаючи випадки, коли цей дефект властивий самому джерелові). Це позбавляє економіста можливости переводити певні порівняння, пізнавати питому вагу окремих галузів пром. (в даному разі — цукрової) й т. ин.

мірою ніж де, синтетична робота мусить базуватися на колективній праці та з'явитися тільки після спеціальних історичних розвідок фахівців з поля економіки, агрономії та техніки нашого цукроварства.

Докладно зупинятися на джерелах до вивчення минулого нашої цукрової пром. ми тут не будемо. Одзначимо тільки, що матеріялів цих літературних, архівних, архівів окремих ц-нь і т. ин. чимало. Проте якість тих матеріялів далеко не однакова. Серед літературних даних маємо низку прикладів на це, прим., засвоєно суб'єктивізм господарів ц-нь, які перед запровадженням акцизу часто прибільшували свої прибутки, потім почали їх зменшувати й т. ин. Опріч того, перешкоджають пізнавати минуле цукрової пром. на Україні такі, досить поширені вади тодішніх стат. даних, як-от: не розподілено відомості у просторі, за часом, невірно позначено одиниці виміру, способи збирати дані, некритичне ставлення до них, то-що. До того-ж і цих стат. даних залишилося власне обмаль. Та й дані ті, навіть після запровадження акцизу р. 1848¹⁾ не мають систематичного характеру й до зміни системи стягання акцизу р. 1881 далеко не повно одбивають числа фактичного виробництва. За несистематичність-же й випадковість стат. даних до р. 1848 вже не доводиться й говорити.

Тимчасом, на нашу думку, не тільки важко, але й не можна братися за низку джерел, прим., мемуарну літературу, арх. матеріяли для окремих ц-нь й инш., не знайшовши за допомогою стат. даних деяких пересічних чисел. Не можна, гадаємо, тому, що в такому разі у дослідника бракувало-б певних критеріїв. Великі чи малі розміри продукції, добрий чи ні вихід цукру та врожайність, чи нормальні витрати робочої сили й т. ин. — ось які питання повстають, коли починаєш знайомитися з арх. чи іншими даними за певну ц-ню.

Через те вважаємо, що вивчення історії цукрової пром. України мусить перейти через попередню стадію деякого перегляду, опрацювання та вилучення стат. даних, що збереглися та стосуються цукроварства на Україні. За допомогою цих даних може можна було-б знайти умовно — провідні вказівки для характеристики рівня успіхів нашого ц-ва за певної доби. Максимум досягнень, що ми знайшли-б його для певного року, для якого є стат. дані, міг-би прислужитися, як критерій — межа для певних попередніх років, мінімум-же, як межа для дальших років.

Передусім нас цікавлять стат. дані за роки безпосередньо перед введенням акцизу. Хоч-би які періоди вбачати в історії нашої цукрової

¹⁾ П. С. З., собр. 2-е, т. XXIII, відділ I-ий, № 22024, з 25 лютого 1848 р. (діяти почав з 1-го вересня того-ж року).

За запровадження в кол. Рос. Держ. акцизу на цукор див., прим.: Цехановського („Истор. обоз...“, ст. 6—24; „Рус. свекло-сах. пром. въ ея прош...“, ст. 9—10 та 127; для пізнішого часу—„Сборникъ узаконеній по акцизу сахара...“ ч. I—II, 1912 р. СПб. й ин.), Толигїна („Сах. пром. отъ основанія...“, ст. 7—12), Левина („Свекло-сах. пром. въ Россіи“, ст. 54—63 й ин.), Буковецького, Грум-Гржимайла, проф. Озерова й инш.

пром. ¹⁾), але проминути ваги акцизу, що не на всіх ц-нях та цукр. губернях відбився однаково, не можна.

Окрім того, нас цікавлять дані не за одну-дві, а за всі губерні України та Росії, що в них були ц-ні. При умові, що дані ці було-б зібрано за той-же час та за однаковою програмою, ми дістали-б більше можливостей, щоб порівнювати окремі губерні та хоч деяку певність у самій їх порівняльності.

З таких стат. матеріалів ми маємо дані обліку ц-нь р. 1844 ²⁾ та 1848. На жаль, розроблених погуберських даних для р. 1844, що їх було зібрано через губернаторів у зв'язку з запискою лєнінградських рафінерів, для з'ясування об'єкту проєктованого вже тоді податку на цукор унутрішнього виробу, ми на цей час не маємо. Отже, зупинимось та перейдемо тільки до даних р. 1848.

Дані обліку ц-нь р. 1848 було надруковано під назвою „Статистическое обозрѣніе свекло-сахарныхъ заводовъ по свѣдѣніямъ, собраннымъ въ 1848 г.“ ³⁾ та в формі третього додатку-таблиці (ст. 82 — 115) у „Свѣдѣніяхъ о свекло-сахарной промышленности въ Россіи, собранныя въ 1849 г.“ ⁴⁾. Одміна між цими двома редакціями полягає в тому, що в Журн. Ман. та Торг. поза заводські дані подано в формі тексту, додаткові-ж „Свѣдѣній...“ в формі зручнішої для читання таблиці. Але перевагу проте доводиться віддати Журналові, проти якого в „Свѣдѣніяхъ...“

¹⁾ Прим., до 30-х р.р. і до зниження цін на збіжжя на Заході, коли, після попереднього підперіоду спроб цукроварства і збудження інтересу до нього, воно в'язалося з гуральництвом та купчилося переважно по рос. губернях, а митна політика відзначалася ваганнями; від 30-х до 1848-го року, коли обізнано економічний ефект самої продукції цукру, вкладаються чималі капітали, з'ясовуються вплив ґрунту та підсоння, починається енергійне зрушення цукроварства до України, не вважаючи на заснування Комітету — центру цукроварів на Москві з 1834 р., з'являються вже не випадкові компанійські та купецькі заводи, підвищується мито на цукор до 3 крб. 15 коп. та 3 крб. 80 коп. з пуда, загострюються стосунки з рафінерами тростинного цукру, запроваджується акциз; з 1848 р. до селянської реформи й т. ин.

²⁾ Див. Буковецького „Очерки по ист. рус. сах. пром...“, ст. 133.

³⁾ Журн. Мануф. и Торг. за 1849 р., ч. IV, № 11 — 12, ст. 175 — 422.

⁴⁾ „Изданы департаментомъ Сельскаго Хозяйства Министерства Государственныхъ Имуществъ. Санктпетербургъ“, 1852 р., ст. 115. Власне основний текст цих „Свѣдѣній...“ (ст. 1 — 56) без додатків являє собою відбиток статті „О свекло-сахарной промышленности въ Россіи“, що її було видруковано в Журн. Мин. Гос. Им. за 1851 р. (№ 11, ст. 143 — 157) та 1852 р. (№ 1, ст. 1 — 37). Цей основний текст містить мало стат. даних, подаючи тільки іноді окремі числа, розрахунки та загальні характеристики. Головнішу увагу звернуто тут на сільське госп-во ц-нь. Походження, завдання і обсяг (кількість губернь не охоплює всіх, де були ц-ні) бачимо з таких вступних речень: „Въ 1849 г., по распоряженію министровъ гос. им. и финансовъ, было поручено особой комиссіи произвести изслѣдованія о состояніи пеньковой пром. Члены этой комиссіи со стороны мин. гос. им., обращали въ то же время вниманіе на состояніе земледѣльческой части свекло-сах. производства въ посѣщаемыхъ ими губерніяхъ“ (у примітці: рязан., тульс., орлов., смолен., могилів., черн., ків., полт., харк. та курс.). Що-ж торкається до стат. даних, то їх запозичено з „Стат. обоз...“ та приєднано в кінці тексту в формі незалежного додатку.

бракує низки даних, прим., за місце побудування заводу — крім повіту та губернь, за худобу, ціни на буряк, директорів, орендарів, ринки збуту цукру, устаткування й т. ин. Опріч того до тих численних (часто просто друкарських) помилок, що є в „Стат. обоз...“ — „Свѣдѣнія...“ додали ще своїх. Ця риса „Свѣдѣній...“ просто дивує. Здавалося-б, що в праці, яка друкується пізніше (вважаємо, що дані „Стат. обоз...“ було зібрано р. 1848 і скорше 1847 — 8, ніж 1848 — 9 виробничого року, дані-ж комісії для вивчання конопляної пром. р. 1849 — 50; перші було надруковано 1849 р., другі р. 1851 та 1852) можна було-б виправити друкарські помилки за оригіналами матеріялу, доповнити численні прогалини „Стат. обоз...“ (там для багатьох ц-нь замість чисел маємо зазначку — „дані ще не надіслано“, але-ж, треба гадати, що до 1849 чи 1850 р.р. дані ті надійшли чи їх можна було-б здобути додатково), пояснити деякі вийняткові числа, дати хоча-б елементарну статистичну обробку їх і т. ин. Отже ніякої такої роботи автори „Свѣдѣній...“ не зробили. Через те вважаємо за єдине можливе користуватися безпосередньо даними „Стат. обозрѣнія...“.

Але перш ніж перейти до викладу самих даних „Стат. обоз...“, подамо з приводу них кілька загальних зауважень. Дані „Стат. обоз...“ досі не було використано як слід. Тільки зрідка в літературі про цукроварство кол. Рос. Держ. фігурують числа з загального підсумку для всіх губернь, запозичені для 1848—9 р. з скороченої погуберської таблиці „Стат. обоз...“ на ст. 421—2 чи з „Свѣдѣній...“. Перший, здається, ці числа подав М. Віт (тільки числа підсумків та й то не для всіх питань), у нього дещо запозичив Толпигін (до джерела не вдаючись, бо, виходячи, прим., з позначеної продукції, він штучно вираховував кількість буряку, дарма що в джерелі число сировини подане і навіть трапляється у того-ж-таки Віта, тільки в іншому місці тієї самої роботи), за ним пішли інші.

Далі одзначимо, що спосіб збирати дані „Стат. обоз...“ нам докладно невідомий, не знаємо, чи додержано й чи були навіть у формі, так-би мовити, інструкції певні однакові по всіх губернях вказівки й т. ин. Спостерегаємо тільки, що оброблено дані мало критично, що підсумок, хоч розміри десятини іноді різні, підбито механічно, то-що. Але, через те, що в тексті позаводських даних „Стат. обоз...“ автори зберегли різні одзначування оригіналів (тільки-ж чи всі?) — можна було поробити іноді деякі поправки.

Отже головнішу нашу увагу звернуто тут на те, щоб робити, коли для того були підстави, різні поправки, перевіряти сумнівні числа та заповнювати прогалини, вираховуючи пересічні, на основі інших певніших позаводських чисел, у матеріялах „Стат. обоз...“ (здебільшого поправки застережено в додаткові № 2; про те, що доповнено прогалини з якогось покажчика, за допомогою інших покажчиків, сказано в тексті). Через те, як почасти й через умовність багатьох чисел (треба розшукати оригінали обліку), ми обмежили на цей раз розгляд даних „Стат.

обоз...“ тільки формою попередньої обробки, виявленням самих контурів тодішньої нашої цукро-буякової пром., то-що. Аналізи економічної тут не переводимо.

Так само тут не подано даних по повітах, бо умовність матеріалу не дає змоги дробити дані та порушувати тим особливо важливі в даному разі властивості сумарних статистичних чисел. До того-ж дані виїняткових ц-ень, часто впливали-б були нівелюючи на пересічні числа по повітах через таке дроблення, а обговорення цього потрібувало-б чимало місця.

Зрозуміло, що ми не беремо тут на себе і завдання змалювати процес розвитку нашої цукрової пром. Для того треба повернутися, як сказано, до джерел та розробити між иншим дані різних статистичних обліків, багатьох списків ц-нь для певних років і инш., що мають дати основні елементи для розгляду такої динаміки (для того їх треба ще зробити порівняльними чи впевнитися, що різні одиниці виміру й инше тотожні).

Одзначимо також, що, на нашу думку, на даних „Стат. обоз...“ негативно відбилася мета обліку. Побоюючись акцизу, власники ц-нь, певно, зменшували різні числа, прим., продукції, отже-ж тільки не зівсіди догадувалися це робити, і площу засіву буяку, робочої сили й т. ин. Але з другого боку вважаємо, що через необхідність для запровадження акцизу (дані обліку, нам здається, не наспіли на той час, коли видано закона про акциз, а через це послабла і цікавість до них, в наслідок чого не було переведено належної обробки їх) мати відповідні матеріали, при облікові бралися навіть пересічні (позаводські числа здебільшого мають варіанти максимум та мінімум) числа для певної ц-ні за два, іноді й три роки. Це ускладняє питання, до якого року краще застосувати ці дані (вважаємо, що швидше до 1847—8 р., але, щоб не порушувати усталеної традиції, приймаємо далі 1848—9 р., тим більше, що досить часто користуємося даними тексту „Свѣдѣній...“, які стосуються р. 1849), але з більшою певністю змальовує стан цукрової пром. перед акцизом.

Ще одзначимо, що чимала кількість питань, які порушує „Стат. обоз...“ (не обмежуючись тільки тим, що для них „Стат. обоз...“ подало підсумки, які все одно довелось перевіряти, тут доповнено їх кількість безпосередньо з позаводських даних) — не давали змоги зупинитися докладно тільки на одній якійсь ознаці.

З умовних різних одзначень згадаємо, що термін „Росія“ прикладаємо тут до всіх неукраїнських губернь (там ще є й білоруські та инші губ., через що не можемо вживати терміну — Московщина), що цукроварні та рафінарні Польщі й Прибалтики не увійшли до нашого огляду, як і взагалі рафінарні (проте в оригіналі зустрічаємо іноді невідповідні до кількості сировини й ин. числа продукції), що по таблицях українські губерні розташовано в порядку їх переваги за ознакою, яку в таблиці розглядається, що в більшості таблиць, щоб зберегти наступ-

ництво між даними „Стат. обоз...“ давнішої та цієї редакції, подаємо окремо підсумки і за оригіналом і т. ин.

Решту різних зауважень та приміток принагідно подано нижче. Знову тільки повторимо, що низку питань, для розв'язання яких у „Стат. обоз...“ даних не подано, ми тут не освітлюємо.

Після всіх цих зауважень перейдемо, нарешті, до таблиць, що їх побудовано на підставі поза заводських даних „Стат. обоз...“ після деякої попередньої та недосконалої розробки тих відомостей.

II.

В таблиці № 1 (див. наступну ст.) подано тільки загальні числа ц-нь України та Росії, що існували р. 1848—9 без розподілу їх на групи парових та вогневих. Хоч-би як цікаво було мати такий розподіл¹⁾, ми не мали змоги сами його перевести, бо в даному джерелі бракувало для того виразних вказівок. Використати-ж для цього ту досить докладну характеристику устаткування кожної ц-ні, що її знаходимо проте в „Стат. обоз...“, ми не наважилися. На наш погляд, краще залишити це завдання, що розв'язати його проте можна тій особі, котра ліпше знається на питаннях минулої техніки нашого цукроварства.

¹⁾ Як те вже подавалося в статті „До матеріалів з історії ц.-б. пром. України“ („Україна“, 1925 р., кн. 5, ст. 77—93), $\%$ парових ц-нь на Україні порівнюючи до Росії р. 1851—2 був значно більшим ніж $\%$ усіх ц-нь загалом. Розподілялися вони так: Київ. мала—36 пар. та 41 огн., Под.—12 та 17, Вол.—5 та 4, Черн.—7 та 43, Полт.—1 та 23, Харк. 5 та 26 та Херс.—2 огн. Отже Україна р. 1851—2 мала 66 парових ц-нь, 156 вогневих та 8 не дійових. Це становило 83,5 $\%$ від усіх парових (у Росії було 13 п. чи 16,5 $\%$) та 53,8 $\%$ вогневих (у Росії—134 огн. заводів чи 46,2 $\%$). По самій Україні парові ц-ні становили 28,7 $\%$, по Росії тільки 8,6 $\%$.

Безперечно, подібне становище було і р. 1848—9 (по всіх цукрових губ. України та Росії р. 1848 було 40 п. ц-нь, див., прим., Віта „Дополн...“, ст. 291, Цехан „Ист. обз...“ ст. 20, „Рус. свекло-сах...“ ст. 10, то-що).

Одзначимо тільки тут, що на підставі виразної вказівки „Стат. обоз...“ першу парову ц-ню було збудовано на Україні. Її було збудовано на Поділлі у Він. пов., в с. Кордилівці „... д. ст. сов. Ив. Каченовскимъ... въ 35 в. отъ у. города. Устроень 1840 г.; дѣйствіе завода пріостановлено и оставлень только для одной рафинировки... Прессы и машины проданы всѣ на заводъ гр. Бобр-го... заводъ сей былъ первый изъ паровыхъ въ Россіи, и при лучшемъ положеніи дѣль опять будетъ возстановлень“ („Стат. обоз...“ ст. 316). В зв'язку з цим ми певно маємо різні дати для цієї ц-ні. Так за Чубинським („Свекло-сах. зав. Рос. Имп... за кампанію 1872—73 г.“, К. 1874, IX + 70 стр.) маємо для неї 1842 р., за Вітом, Грум-Гржимайлом та Толпигінім—1845 р. Але за те, що дата „Стат. обоз...“ правдивіша та що інші дати виникли найшвидше в наслідок перебудови заводу, свідчить згадка за цю ц-ню у губерн-му звідомненні по Поділлі за 1841 рік (справа № 216 поліц. частини канц. Київ. ген-губ., К. Ц. І. Арх.).

У „Свѣдѣніяхъ...“ (додаток 1-ий, за даними Шишкова, ст. 60) знаходимо ще, що „А. Н. Бахметьевъ, изучивъ самъ свекло-сах. дѣло во Франціи, первый устроилъ у себя паровое производство...“ Але, коли це говорить за його ц-ню в Пенз. г., Городищ. пов. („Стат. обоз...“ подає 1830 р., Толн—1829), то за списком Віта навіть р. 1851—2 ця ц-ня (дата заснування теж 1830 р.) була огнева, тимчасом як Кордилівська парова.

Табл. № 1.

КІЛЬКІСТЬ ЦУКРУ НА УКРАЇНІ ТА РОСІЇ Р. 1848 — 9.

№ № чергові	ЦУКРОВАРНІ:	Україна										Росія		Разом		
		Разом		Правобережжя	Губернії							Херсон-щина	Разом		Абсол.	У %/о-ках
		Абсол.	У %/о-ках		Київщина	Поділья	Чернігівщина	Харківщина	Полтавщина	Волинь	Росія		Абсол.	У %/о-ках		
Абсол.	У %/о-ках	Абсол.	У %/о-ках	Абсол.	У %/о-ках	Абсол.	У %/о-ках	Абсол.	У %/о-ках	Абсол.	У %/о-ках	Абсол.	У %/о-ках			
1	Дійові	183	62,0	116	70	36	25	24	17	10	1	112	38,0	295	100,0	
2	У %/о-ках по самій Україні	100,0	—	63,4	38,3	19,7	13,7	13,1	9,3	5,4	0,5	—	—	—	—	
2	За підсумком оригіналу	192	62,5	123	72	37	26	24	18	14	1	115	37,5	307	100,0	
3	Усіх, що за них згадано	210	61,4	123	72	37	38	26	22	14	1	132	38,6	342	100,0	
4	Що для них не зазначено дат	26	—	6	2	2	13	2	5	2	—	20	—	46	—	
5	Опріч того (№ 3) проминого	5	—	2	1	1	1	2	—	—	—	11	—	16	—	

Додержуючи-ж меж, що їх узагалі підчас статистичної обробки певного питання визначають обсяг, стан та форма первісного матеріалу чи джерела, тут з приводу розподілу цукрових заводів р. 1848—9 за технічними ознаками обмежимося тільки одним коротким зауваженням¹⁾. А саме одзначимо, що підчас спроб розподілити наведені в „Стат. обоз...“ ц-ні на дві групи, ми натрапили, здається, ще на третій тип ц-ні — півпарової. Цей тип ц-ні власне й став на перешкоді в нашій спробі та примусив одмовитися на цей раз від переведення такого розподілу. Вважали-ж за потрібне зробити це зауваження тому, що в працях відомих нам на цей час авторів, які писали за історичний розвиток цукрової промисловости кол. Рос. Держ. тих часів, вказівок за цей проміжний тип ц-ні не знаходимо.

Що-до складових частин (рядків) таблиці № 1, то за винятком тільки другого рядка таких чисел та поєднань у „Стат. обоз...“ немає. Ці числа повстали вже в наслідок нашого підрахунку та поєднання подібних між собою за певною ознакою поза заводських даних.

У першому рядкові (абсолютні й відносні числа) подано кількість дійових ц-нь для України та Росії р. 1848—9 (для першої й по губернях). До цієї групи віднесено такі ц-ні, що для них в „Стат. обоз...“ подано хоч одного з трьох основних показчиків — число продукцій, буряку до переробки чи площу засіву. Покласти-ж в основу якусь одну ознаку було не можна, бо кількість дійових ц-нь тоді надто-б зменшувалася, оскільки за кожною тільки однією ознакою маємо прогаліни. При наявності-ж чисел для якогось одного з цих трьох показчиків, ми мали змогу обрахувати їх і для двох інших за пересічними числами для певної губернії, прим., площу засіву на підставі кількості берк. буряку й навпаки, кількість буряку на підставі числа продукції й навпаки. Але коли жадного з цих чисел у „Стат. обоз...“ не знаходили, виключаючи випадки, коли говориться, що числа для даної ц-ні подано разом з відомостями для другої цього-ж господаря, ми вважали таку ц-ню за недійову. В таких випадках мало не зівсіди в „Стат. обоз...“ за дану ц-ню не подано

¹⁾ Як вже зазначалось, характеристику устаткування ц-нь в „Стат. обоз...“ подано, оскільки чи не це питання головне й цікавило авторів обслідування. І коли довелось одмовитися від наведення основних даних за техніку ц-нь р. 1848—9, то гадалось подати хоч деякі другорядні відомості. Прим., почавши читати „Стат. обоз...“ з Волини (у рядкові абеткового розташування цукрових губернь), ми помітили, що „Стат. обоз...“ зазначає походження чи місце виробу устаткування. На жаль, далі з'ясувалося, що такі вказівки далі не повторюються (вважаємо, що таке запитання в анкеті було та що за перводжерелами його може можна було-б освітлити). Для рос. губернь не знаходимо ні одної вказівки, для українських-же маємо таке: Волинь — одна ц-ня (Браніцької) придбала знаряддя з Варшави (а може транзитом?), друга (Сангушко) — з Франції. Поділля — за дві ц-ні, устаткування яких наполовину зроблено на місці та Київщина — за дві ц-ні (Лапухіна та Свейковського), що знаряддя для них зроблено на місці цілком. Отже з 300 заводів подано вказівки тільки для шістьох.

З майстерні при ц-нях див., прим., ще у Понятовського А. на ст. 6 „Практ. замѣч. о свеклосах. пром...“, „Труды Ком... для описанія губ. Київ. уч. окр...“, т. III, К. 1855 й ин.

й інших відомостей. Зупинятися на тому, що такий поділ чи власне виявлення кількості дійових ц-нь конче потрібний, не будемо, бо зрозуміло, що без цього не можна було-б подати низки пересічних чисел, прим., пересічної продукції однієї ц-ні, пересічного засіву й инш.¹⁾

Число другого рядка (фактично третього) виписано з таблиці, яку додано в кінці позаоводських даних „Стат. обоз...“ на ст. 421 — 2 і яка являє собою в табличній формі погуберські підсумки. Числа цього другого рядка наведено тут власне тільки на те, щоб зберегти подібність чисел таблиці № 1 до чисел „Стат. обоз...“ та не загубити звязку з ним. Це число — „307“ ц-нь р. 1848 — 9 для кол. Рос. Держ. надто вже поширене і часто трапляється по різних таблицях у більшості авторів. Проте, обрахувавши кількість усіх ц-нь, що за них згадано в „Стат. обоз...“ (третьій рядок таблиці), бачимо, що число 307 заводів не відповідає власне ні кількості дійових ц-нь — 295, ані кількості всіх, що за них згадано — 342.

Правда, за ці 47 додаткових ц-нь (342 без 295) сливе ніяких статистичних даних не подано. Здебільшого це ті-ж самі, що для них не подано навіть дати побудування (4-й рядок таблиці). Вважати всю цю групу за недійову теж не можна, бо в тексті для цих заводів знаходимо опріч характеристик: „будується“, „перебудовується“, „згоріли“ ще й такі, як „відомостей ще не одержано“ і тільки зрідка „припинено роботу“ (але чому, на який час — відповіді не маємо)²⁾. Навряд чи можна поми-

¹⁾ Одзначимо, що наше число дійових ц-нь р. 1848 — 295 заводів мало не збігається з даними для того-ж року Грум-Гржимайла, який визначає їх кількість у сумі 297 („О свекло-сах. пром...“, ст. 62). Радціг-же („Сах. пром. всего свѣта...“, ст. 146 — 7) за иншою статтею Грум-Гржимайла („Эконом. полож. сах. зав...“) говорить навіть за 269 ц-нь.

Взагалі-ж за кількість ц-нь див., прим., Віта „Дополн...“ табл. № 4 (за р.р. 1844, 5, 8, 9 та 50 і по Україні) та табл. № 5 (за зріст ц-нь до р. 1850), нашу статтю з додатком в кн. 5 „України“ за 1925 р., Цехановського „Ист. обоз...“ ст. 20 та „Рус. свекло-сах...“ ст. 8 — 9, Радціга — ст. 147 — 8, Зуєва „Энциклоп. свекло-сах. произв.“ т. IV, ст. 441 (між иншим, істор. довідка за нашу цукр. пром. в „Энциклопедіи...“ надто коротка, спец. за Україну — не говориться, Михайлівська ц-ня, гр. Бобго чомусь опинилася замість Тульської в Курській губ., то-що) та багатьох инших. Тільки кількість ц-нь для певних років часто сильне не збігається у різн. авторів. Взагалі-ж доводиться иноді зустрічати цілком не відповідні числа (див., прим., С. Вознесенського „Экономика России...“, вип. I, 1924 р., де на ст. 114 — 15 для 1812 р. — подано 30 ц-нь, р. 1819 — 51 і не застережено за рафінарні).

²⁾ Що-до примітки „припинив роботу“, то поясіння подано тільки з приводу однієї ц-ні Скірмунда в Гродн. губ., Кобрин. пов. Тут сказано, що роботу припинено через неврожай буяку та малий успіх самого процесу виробництва.

Для инших ц-нь, що мають подібну-ж примітку, прим., Любомирського (Волинь, Дуб. Дв.), Грека (Київ, Берд. п.) й инш. поясіннь не знаходимо.

Взагалі-ж у літературі про цукрову пром. можна знайти багато згадок за закриття ц-нь через різні невдачі перших цукрозаводчиків, часті пожежі й т. п. Прим., див. статтю № 1 з „Записокъ рус. сахаро-пром...“ (додаток до „Дополн. къ руков...“ М. Віта, ст. 4 — 8), де автор — цукрозаводчик досить вірно перелічує цілу низку перешкод, які зустрічааа цукрова пром. в кол. Рос. Держ. на початку свого розвитку. Див. також же допис М. Ханенка в Журн. М. Г. Им., 1852 р., № 6 (за будування ц-ні Покорського-

литися, коли сказати, що ця група заводів потрапила до „Стат. обоз. . .“ в наслідок недостатньої закінченості та ясності програми чи інструкції обслідування. Бо ці ц-ні до списку „Стат. обоз. . .“ заведено випадково і як у якій губернії. Відомості з них тут неповні, немає всіх, що будувалися р. 1848, що перебудовувалися, а примітка „згорів“ і зовсім незрозуміла, бо не знати за що говориться: за пожежі й чи за всі р. 1848, чи й за попередній час, але тоді за який саме й т. ин. Через те, хоч це була-б і цікава для дослідження група (-и), говорити тут за неї не будемо ¹⁾).

Нарешті в п'ятому рядкові табл. № 1 подано числа кількості ц-нь, що, на нашу думку, існували р. 1848 — 9 та що „Стат. обоз. . .“ їх помилково проминуло (по Україні — 5, по Росії — 11, разом 16, що в сумі з числом усіх ц-нь, за які в „Стат. обоз. . .“ згадано, становить для 1848 — 9 р. — 358 ц-нь). Здобуто ці числа, порівнюючи список „Стат. обоз. . .“ із списками інших авторів (див. додаток № 2), щоб виявити ступінь повноти чи вичерпливості нашого джерела. І в наслідок цієї перевірки мусимо зробити висновок, що, хоч список „Стат. обоз. . .“ і не вичерпливий, але далеко повніший, ніж будь-який інший і безперечно подає відомості за таку переважну кількість ц-нь до їх фактичного на той час числа, що дані ці цілком придатні для елементарної статистичної обробки та побудування деяких висновків.

За що-ж тепер промовляють числа таблиці № 1? Обминаючи питання за географічне поширення цукрової пром. України та Росії р. 1848 — 9 (маємо ц-ні на просторі мало не цілої України та 16 губернь Росії, де ц-ні заходили на Північ, Захід і Схід далеко далі ніж пізнішими часами, — див. додаток № 1), зупинимось коротко на першому рядкові таблиці.

Як бачимо, р. 1848 — 9 Україна що-до кількості дійових ц-нь мала виразну перевагу над Росією, бо коли на Україну припадало 62,0⁰/₀ від їх загальної кількості (295 ц-нь), то на Росію тільки 38,0⁰/₀. Зрозуміло, що й густість ц-нь на Україні (7 губ. проти 16 російських та й ц-нь більше) була значно більша.

Жоравко й ин.), записку-додаток до роботи Віта № 2, Буковецького ст. 136 — 7 за конкуренцію ц-нь різних типів, за невипробування придатності ґрунтів для культури ц. буряку (прим., ц-ня Д'якова, Цехановський „Ист. обоз. . .“, ст. 20 — 1), Віта — „Дополн. . .“, ст. 16 за закриття через збитки від шкідників р.р. 1840 та 41 — 35 ц-нь (за це-ж див. у „Свѣдѣніяхъ. . .“ на ст. 69), Толпигіна й ин.

¹⁾ Що-до самої кількості не-дійових ц-нь, то, здається обраховано її тут для 1848 р. досить правдиво. За це свідчать дані І. Б. Завадського („Наше свекло-сах. произв., его прошедшее и наст. . .“, К. 1878, ст. 312), який у таблиці на ст. 42 зазначає між иншим, що р. 1848 з 340 ц-нь 43 було не-дійових, р. 1850 — 45 з 358, р. 1855 — 44 з 403, р. 1860 — 28 з 427, р. 1863 цілих 124 з 402 й т. ин. На ст.-же 207 — 8 маємо, що з 1861 р. протягом 2-х років з 517 (?) ц-нь закрилося навіть 194 (?) в звязку з селян. реформою (яка, гадаємо, не однаково відбилася на кількості ц-нь в Росії та на Лівобережжі України), стисненням банк. кредиту під застави маєтків, хоч побільшені значно видатки на самий буряк конче вимагали готівки й т. ин. Див. ще графу не-дійових ц-нь у таблиці Цехан-го на ст. 8 — 9 „Рус. свекло-сах. . .“ та ин.

Проте, ця перевага ще р. 1848 для нас не несподіванка, бо, як те вже подавали („Україна“, таблиці №№ 6 та 8, на ст. 82 та 86 така перевага сталася принаймні р. 1845 ¹⁾).

Але нове підтвердження подібного нашого висновку, якого було зроблено тоді на підставі даних штучного обчислення щорічної кількості ц-нь, виходячи з їх дат за одним списком — Віта — на цьому прикладі вже за даними спеціального обліку ц-нь з певного року зайвий раз підпирає і той висновок і придатність самого способу обчислення.

Далі бачимо, що р. 1848 — 9 більшість — 63,4% ц-нь на самій Україні скупчувалася на Правобережжю ²⁾). Що-ж до окремих губернь України, то найбільше цукрових заводів мала Київщина — 38,3% потім, але вдвоє менше, Поділля — 19,7%, на третьому місці стояла Чернігівщина — 13,7%, далі Харківщина — 13,1%, Полтавщина — 9,3%, шосте місце займала Волинь — 5,4% і останнє Херсонщина — 0,5%.

Як буде видно з дальших таблиць, такий порядок чи черга губернь зберігається далеко не за всіма ознаками. Приміром, що-до кількості продукції — Волинь стоятиме перед Полтавщиною, що-до пересічного розміру виробництва однієї ц-ні, то та-ж Волинь стоятиме навіть на другому місці після Київщини і т. ин. Але для нашого уявлення що-до поширення цукрових заводів (див. ще абс. числа) на просторі окремих укр. губернь р. 1848 — 9, не говорячи вже за конечну потребу цих даних для порівняння з числами кількості ц-нь за інші роки та змалювання динаміки нашої цукрової пром., ці числа цікаві. До того-ж вони зайвий раз промовляють за те, що соціально-економічні умови по цих губернях, як, прим., рівень нагромадження капіталів, розвитку інших галузів пром. та сільського госп-ва й т. ин., були неоднакові.

¹⁾ Вважаємо, що перевага України над Росією що-до кількості ц-нь сталася навіть раніш од 1845 р. (не кажучи вже за продукцію, якість ц-нь та кількість парових). І коли на підставі дат побудування ц-нь за списком Віта ця перевага припала на 1845 р., то в тій-же статті одзначено, що в спискові тих часів „мертвих душ“ — вже не дійових ц-нь трапляється більше для рос. губернь ніж для українських (бо кількість застарілих заводів там була більша), пропусків-же трапляється більше для України (бо число нових ще невідомих ц-нь — було більше тут). Крім того, час цієї переваги за тодішнім списком міг одсунутися та припасти на пізніший від дійсности 1845 рік під впливом ще одного чинника. Справа в тому, що власники новіших ц-нь (процес-же будування ц-нь був тоді вже далеко енергійніший на Україні ніж у Росії) намагалися всяким способом наблизити дати побудування своїх ц-нь до 1848 р. Робилося це певно з метою скористуватися з пільг, що їх надавало положення про акциз для нових ц-нь. Найпоширенішим способом, за допомогою якого робилися пересування дат (чимала розбіжність дат за різними списками для тожонніх ц-нь головне й пояснюється такими пересуваннями, хоч тут позначається ще і недодержання ними однієї ознаки — часу заснування, чи закінчення, чи першого виробництва ц-ні й т. ин.), були всякі перебудови заводів. Цукрозаводчик замінював якусь частину устаткування ц-ні і подавав нову дату її заснування. Цей спосіб прикладався іноді й після 1848 р.

²⁾ Хоч ця перевага Правобережжя для цього й пізнішого часу й більш відома але, як ми то бачили на прикладі списку Віта (див. згадану нашу статтю), вона сталася теж лиш 1845 р.

Але-ж щоб додержати певну пропорційність між різними частинами нашого викладу, оскільки тема та дані „Стат. обоз.“ порушують далі ще багато самих-но формальних питань, мусимо на цьому припинити огляд табл. № 1, залишаючи на стороні різні принагідні питання.

Переходячи-ж до дальшого викладу, маємо одзначити, що в „Стат. обоз.“ бракує, на жаль, опису самих ц-нь, даних за їх розміри (почасти за це можуть промовляти розміри виробництва, за що говоритимемо далі), вартість будівель та устаткування, взагалі за основний, а до речі й за обіговий капітал і т. ин. ¹⁾.

¹⁾ Що-до основного капіталу — вартости будівель та устаткування самих ц-нь, то не тільки для певного року, прим., 1848—9, але й для цілком окремих періодів систематичних даних на цей час іще бракує. У різних авторів знаходимо часто не тільки різноманітні, але й суперечливі вказівки. Прим., у Цех-го („Ист. обоз.“, ст. 21) маємо, що будування ц-нь р. 1860 коштувало від 30 до 600 тис. крб. У Толпигіна-ж на 4 ст. „Сах. пром.“ (між иншим тут подано опис досить примітивної будівлі з дерева перших ц-нь, що збереглися ще до 1880 р., цегляні-ж начеб-то з'явилися тільки в 40 рр., хоч для України знаємо й раніший приклад — див. справу № 38 за 1831 р. канц. Київ. ген.-губ. в К. Ц. Ист. Арх. „О сгорѣвшемъ у пом. Евг. Понятовскаго сах. заводѣ“) вартість ц-ні до знесення кріпацтва за довідкою Шникова становила тільки 1.200—1.500 крб. Див. ще Бунге, який говорить, що на початку цукровласники були не наважувалися вкладати в справу значні кошти („Ист. и соврем.“, ст. 8—9), Віта (ст.ст. 544—88 „Дополн.“), де подано вартість устаткування для ц-нь різних розмірів, теж у Фундуклія т. III, ст. 65—7 й ин. Тут знаходимо інші числа, що перечають цілком даним Тол-а. Зрозуміло, що ц-ні були не однакові і тому доводиться вітати колишню спробу Фундуклія (т. III, ст. 18—26), що розподілив їх за різними групами вартости. Беручи-ж пересічну ціну за Фун-єм однієї ц-ні в розмірі 50.000 крб. ср. для Київщини та Правобережжя, зменшуючи для Чернігівщини до 15.000 та решти укр. губернь до 10 тис. крб., матимемо такі приблизні суми основного капіталу (для дійових ц-нь за таблицею № 1) в цукровій пром. України р. 1848—9: Київ. — 3.500.000 крб. ср., Под. — 1.800.000, Вол. — 500.000, Черн. — 375.000, Харк. — 240.000, Полт. — 170.000 та Херс. — 10.000, а разом 6.505.000 крб. ср., що становить певно тільки мінімум справжньої суми (між иншим р. 1859 вартість усіх ц-нь України та Росії складала 23.571.600 карб., див. С. Грум-Гржимайло „О свекло-сах. пром.“, ст. 70).

Що-до оборотного капіталу, то тут розбіжність поміж даними різних авторів маємо ще більшу. Коли спробуємо виявити розмір оборотного капіталу, виходячи з видатків-то раз-у-раз не знатимемо обсягу поданих чисел, прим., чи входять до них і видатки на с. госп-во (культуру буряків) чи тільки на переробку буряку, чи-ж тотожні й інші статті витрат у різних авторів. До того-ж, коли автори подавали дані на підставі чисел тільки однієї-двох ц-нь, то тут іще впливали не однакові ціни на допомічні матеріяли, робочі руки, різні успіхи самого виробництва і т. ин.

Але спробуємо обчислити видатки, щоб хоч приблизно уявити суми оборотного чи потрібного цукрозаводчикам того часу капіталу, виходячи з чисел, що подібні між собою у своїй остаточному вигляді. Такі числа зустрічаємо, прим., у трьох авторів, а саме: у Цех-го („Ист. обоз.“, ст. 14, за даними записки гр. Боб-го з 14 лютого 1846 р.), берківець буряку вимагав 1 крб. 80 коп. обор. капіталу, таку-ж суму мавмо у Віта (додаток до „Дополнения.“ — „Записки рус. сахаро-пром.“, ст. 13) та у Фундуклія 1 крб. 70 коп. (т. III, ст. 45).

Припустивши тепер розмір витрат у сумі, прим., 1 крб. 50 коп. ср. на берківець, матимемо для 1848—9 р. такі суми обор. коштів (кількість берк. буряку беремо з дальшої таблиці, № 10): Київ. — 1.760.000 крб. ср., Под. — 400.000, Черн. — 265.000, Харк. — 234.000, Полт. — 119.000, Вол. — 106.000 та Херс. — 9.000, а разом 2.893.000 крб. ср. Певно ця сума

Через те ми можемо подати дані тільки за одне й останнє питання, яке до того-ж має досить умовне відношення до безпосередньої харак-

становить знову тільки мінімум, бо-ж зустрічаємо твердження, що обор. капітал дорівнював основному, що тільки заводська переробка вимагала 1 крб. 32 коп. з берківця, як позначено в „Свѣдѣніяхъ...“ (ст. 44 — 5, за звідомленням Шишкова) й т. ин. Див., прим., ще допис Ханенка (ст. 241), де при обрахункові основного капіталу в розмірі 12.000 крб., оборотного потрібно було 15.160 крб. ср., допис Ляліна („Библ. для Чт.“, 1835 р., т. X, ст. 19 — 24), де при вартості ц-ні 16.107 крб., оборотний капітал дорівнював 16.444 крб. асигн., то-що.

Дозволимо собі подати ще деякі відомості за кредит цукроварів. Минаючи низку різних друкованих даних (див., прим., Фундуклія т. III, ст. 15 й ин., де подано зразки двох важких умов, відомості за витрати, то-що, Віта — додаток до „Дополнення...“, Понятівського „Труды Ком...“, ст. 7 — 8, там-же статтю Д. Журавського „О кредитныхъ сдѣлкахъ въ Киев. губ...“, та багатьох інших), звернемося до однієї архівної справи.

Як зазначає акад. Н. П. Василенко, р. 1839, з політичних міркувань було закрито Бардич. відділ Польського Банку та засновано контору Рос. Ком. Банку („Киев. контракты...“, К. 1923 р., ст. 18). Отже, як новий банк поставився та брався до кредитування цукр. пром.?

За це знаходимо деякі дані в справі № 38 „По запискѣ Киев. губ. предв. дворянства обь измѣненіи правилъ Киев. конторы Ком. Банка на счетъ ссуды подь залогъ сельскихъ произведеній...“ за 1842 р. (секр. част. канц. Киев. ген.-губ., Киев. Ц. Ист. Арх.).

Починається справа запискою губ. маршалка з 12 лютого 1842 р. до ген.-губ. Бібікова. Автор скаржитья, що в статуті нового банку „... одинъ только предметъ изъ главнѣйшихъ, т.-е. ссуда подь залогъ сельскихъ произведеній не получила должнаго развитія...“, в звязку, між иншим, з „... затрудненіями встрѣчаемыми въ доставленіи свидѣтельствъ, требуемыхъ 30-мъ пунктомъ учрежденія Ком. Банка...“. Здобувати-ж ці свідощтва важко ще й через те, що, як відомо „въ здѣшней странѣ хлѣбъ почти вообще сохраняется въ скирдахъ, вымолотъ такового производится весною, а между тѣмъ ссуда требуется во время Киев. контрактовъ...“ і т. ин. (тут-же маємо, прим., прохання повернути певній категорії дворян право участі у виборах, проти якого місця читаємо примітку олівцем „еще нельзя“, то-що).

Далі, на 11 — 14 аркушах маємо додаткові статті до правил Київ. контори Комерц Банку (додаток до записки?). Подамо одну з цих статтів з поясніннями до неї: „3) Ссуда подь залогъ товаровъ отъ 3 до 9 мѣс. на правилахъ Одес. Конт. Ком. банка, со взиманіемъ 6% интереса и 1/4% за комиссію. Производство ссуды подь залогъ товаровъ въ Киевѣ лицамъ торгующимъ или право торговли имѣющимъ, отвлекли бы оныхъ отъ сношенія и дисконта съ Берд-ми торг. домами, и т. об. торговецъ платя Правительству умѣренный %/о, не находился бы въ необходимости возвышать цѣну на свои товары, по случаю тягостнаго %/о, платимаго имъ нынѣ въ Б-вѣ. Товары, доступные къ принятію въ залогъ, могли бы быть слѣдующіе: желѣзо, мѣдь, сталь, косы, канаты, щетина, кожи выдѣланныя и невыдѣланныя, юфта красная, черная и бѣлая, воскъ, сахаръ (цікава черга товарів і місце цукру зокрема), сало свѣчное и мыльное, свѣчи восковыя, стеариновыя и сальныя, смола, масло конопляное и льняное, стекла оконныя и зеркальныя. Почти всѣми сими товарами производятся нынѣ въ Б-вѣ огромные обороты и тамошніе торг. дома, зная, что купецъ не имѣть иного средства дисконтировать ихъ, налагаеть на него %/о %/о произвольные, а иногда превышающіе всякое вѣроятіе...“. В інших статтях говориться ще за полегшення техніки позик під „населенныя имѣнія“, с.-г. продукти й т. ин.

Через два місяці ген.-губ. в листі з 14 квітня на підставі цієї записки звертається до мін. фін. Канкріна з проханням поширити функції Київ. конт. Ком. Банка (лист 26).

Після того проминуло 2 роки. Але з листа цив. губ. Фундуклія з 8 квітня 1844 р. до ген.-губ. бачимо, що справи ще начеб-то не було розв'язано. Ф-й пише: „... Нынѣ возникаетъ и быстро распространяется новая отрасль с. хозяйства и пром., заключающаяся въ свекло-сах. производствѣ. Въ Киев. губ. въ самое короткое время устроено уже

теристики самих ц-нь. А саме, проминаючи розгляд власників ц-нь за розподілом їх по певних групах, зупинимося на даних „Стат. обоз.“ за оренду ц-нь.

Ці відомості повибрано з позаводських даних „Стат. обоз.“ й поєднано в наступній таблиці (див. табл. № 2).

22 свекло-сах. завода...“ й висловлює побажання, щоб до статуту Київ. Конт. Ком. Банку було заведено статтю за позики під заклад цукру (лист 40—1).

Оскільки справа ця цікавила місцевих купців та промисловців, бачимо з того, що купецтво і від себе вдалося до Київ. контори та до правління Банку з подібною колективною заявою. В наслідок цього керуючий мін., куди правління Банку передало заяву купецтва, в листі до Київ. ген.-губ. з 26 жовтня 1844 р. (лист 42—4) прохає останнього дати висновок з приводу позик під цукор та залізо, начеб-то попереднього листування й не було (тут маємо між иншим згадку за те, що Харк. контора видавала тоді позики під цукор у розмірі 30 коп. за пуд та що в „... 1843 г. 35 бочекъ вѣсомъ 1.000 п. 25 ф. и въ 1844 г. 1.400 п.—принято подъ залогъ по оной свеклов. сахара въ пробѣленномъ пескѣ и лумбѣ“).

На листа мін. фін. ген.-губ. відповідає досить швидко (з 14 листопаду) і рішуче висловлюється за введення позик під заставу заліза. Що до цукру, то, визнаючи користь від цукрової пром., уважає за потрібне зібрати ще матеріяли про спосіб та можливі розміри цих позик (лист 46—7).

І дійсно, ген.-губ. 5 січня 1845 р. звертається до цив. губернаторів Київщини, Поділля та Волини, з проханням подати свої висновки за розміри й форми потрібних банківських позик під цукор та й взагалі за потреби цієї промисловости (лист 48).

Перший відповідає Фундуклій (з 15 січня 1845 р., листи 55—8). На підставі відповідей повітових маршалків (тут зустрічаємо й цікаві відомості за окремі ц-ні), до яких він своєю чергою вдався, Ф-ій робить такі висновки:

а) видавання позик під цукор — конче потрібно для розвитку цукр. промисловости;
 б) а щоб суми позик були реальні, треба їх видавати в розмірі не $\frac{1}{3}$, а $\frac{2}{3}$ вартости білого цукру та рафінаду (з Черкас писали за 75 коп. з пуду на час від 3 до 9 міс., з Звинородки — за річинець 3—18 місяців та щоб „... учетные %%% были учреждены, не по $\frac{1}{2}\%$ въ мѣсяць, но по 5% въ годъ“ й т. ин.);

с) що, зважаючи на те, що роздрібної торгівлі цукром-піском немає (Чигирин. пов. маршалок писав, що кредит для ц-нь саме тому й потрібен, що бракує готівки, бо мало ще є рафінарень, без рафінування-ж цукор до споживача не йде; через те рафінери з'являються до певної міри монополістами), доручити з'ясування цін на нього та на рафінад повітовим маршалкам.

Другий відповів Под. цив. губ. Радішев — з 10 лютого 1845 р. (лист 68—9). У своєму листі він пише, що:

а) на цей час збут цукру в губерні досить зручний, так що у ц-нь навіть немає лишків, які-б вони могли використати під застави;

б) що власники ц-нь просять скасувати для них мита на закордонні пашпорти, бо це полегшить їм поїздки за кордон з метою вдосконалюватися в техніці цукроварства;

с) що із збільшенням кількості ц-нь у губерні та їх продукції, що утруднить збут цукру, банківські позики будуть потрібні. Позики-ж мають видаватися в розмірі $\frac{1}{2}$ вартости цукру, робити оцінку мають пов. маршалки за порукою двох сусідів заводчика й т. ин. (паутаний виклад за поручителів, помилка в назві Київ. Ком. Банку, може й згадка за пашпорти, певно не сподобалися ген.-губ., бо здається його рукою зроблено негативні помітки).

Останнім, 8 березня того-ж року подав відповідь цивільний губернатор Волини — Каменський (листи 72—9). Його висновки такі:

а) що для поширення цукрової пром. — треба дбати за вдосконалення її техніки та підготування досвідчених майстрів;

Табл. № 2.

СКІЛЬКИ Й ХТО ОРЕНДУВАВ ЦІНІ НА УКРАЇНІ ТА РОСІЇ Р. 1848—9.

№№ чергові	ХТО ОРЕНДУЄ	Україна										Росія		Разом		
		Разом		Правобережжя	Губернії						Разом		Абсол.	У %/о-ках		
		Абсол.	У %/о-ках		Поділья	Чернітв-щина	Київщина	Волинь	Полтав-щина	Харків-щина	Херсон-щина	Абсол.			У %/о-ках	
																Абсол.
1	Чужоземці	11	100,0	7	6	3	—	1	1	—	—	—	—	—	11	100,0
2	Дворяни	7	87,5	6	2	1	3	1	—	—	—	—	—	1	8	100,0
3	Купці	5	71,4	3	—	1	3	—	1	—	—	—	—	2	7	100,0
	У %/о-ках до підсумку	20,8	—	18,8	—	16,7	50,0	—	50,0	—	—	—	—	40,0	24,1	—
4	Невідомо	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2	3	—
5	Загальне число орендованих цінь	24	82,8	16	8	6	6	2	2	—	—	—	—	5	29	100,0
	У %/о-ках до дійових цукроварень	13,1	—	13,8	22,2	24,0	8,6	20,0	11,8	—	—	—	—	4,5	9,8	—

Як бачимо з таблиці № 2, р. 1848 — 9 оренда ¹⁾ ц-нь мала певне поширення й на 295 дійових ц-нь разом по Україні та Росії припадало 29 орендних ц-ні чи 9,8⁰/₁₀₀. На Україні порівнюючи до Росії оренда цукрових заводів була поширеніша, становлячи 13,1⁰/₁₀₀ проти 4,5⁰/₁₀₀ в Росії.

коли на Україні було 24 оренданих ц-нь чи 82,8⁰/₁₀₀ їх числа, дарма що відсоток дійових ц-нь дорівнював тільки 62,0⁰/₁₀₀, то на Росію їх припадало 5 чи 17,2⁰/₁₀₀.

Що-до розподілу орендарів на певні групи, то однієї ознаки (соціальної чи національної) тут не додержано. Можливо, що за соціальною ознакою першу і третю групу з поданих у нас трьох — чужоземців, дворян та купців — треба було-б об'єднати, бо маємо і чужинців — дворян. Але-ж, числа оренданих ц-нь подано для кожної з цих груп нарізно й це дає змогу тим, хто бажає, відповідно до їх завдання, поєднувати ці групи по-різному.

З даних-же таблиці бачимо, що на Україні найбільше ц-нь орендували чужоземці (переважно німці). Друге місце що-до кількості оренданих ц-нь посідали дворяни. Ці дві групи скупчували в своїх руках по-над 75⁰/₁₀₀ оренданих ц-нь на Україні, подаючи цим іншого вигляду оренди ц-нь на Україні в порівнянні до Росії, де прикладів оренди чужинців за „Стат. обоз...“ р. 1848 — 9 не зустрічаємо зовсім, а дворянської маємо тільки один випадок.

Що-до купецької оренди, то на Україні вона займала цього часу тільки третє місце — 20,8⁰/₁₀₀, посідаючи в Росії перше — 40,0⁰/₁₀₀ ²⁾.

b) що цукрозаводчики мають неоднакову потребу в кредитові;

c) що позики власникам дійових ц-нь можна давати під заклад цукру, недійових — під заклад самих заводів, коли їх застраховано.

Але-ж знову справа, здається, на цьому й припинилася. Тільки з 9 березня 1846 р. маємо лист ген.-губ. до керуючого Київ. конт. Ком. Банку — В. Андронікова з проханням дати свій висновок за позики під цукор (лист 96). З 15 березня той відповідає (лист 97 — 8), що немає підстав вилучати Київщину, Поділля та Волинь з загального положення, яке має, прим., Харківська контора (певно що-до розмірів позик, терміну та ⁰/₁₀₀/₁₀₀). Рішуче висловлюється також проти позик під заклад самих ц-нь (часто горять, при продажу на випадок банкрутства — матиме вартість тільки залізо, мідь, чавун — решта матеріалів знеціниться).

Після того проминуло чимало часу й тільки в березні вже 1849 р. (коли тут не якась помилка) ген.-губ. пише до мін. фін. (лист 115 — 116) та прохає поширити на Київську контору Ком. Банку правила для Харк. контори що-до позик під цукор. На жаль, на цьому справа припиняється й відповіді мін. фін. вже не знаходимо.

¹⁾ Не маючи по-за „Стат. обоз...“ інших стат. даних за оренду ц-нь саме р. 1848 — 9 та на просторі всіх цукрових губернь, важко говорити за вичерпальність чисел таблиці № 2. Крім того, коли ці числа й відбивають дійсне становище що-до легальної оренди (найскорше вони говорять тільки за таку), ми не маємо достатніх даних ще за оренду фактичну, за речінець та системи орендної плати і т. ін. Тому обмежимо виклад з приводу оренди ц-нь р. 1848 — 9 тільки даними самого „Стат. обоз...“. Правда й тут не використано всіх можливостей і, прим., за розміри оренданих ц-нь скажемо тільки, що за винятком Київщини, це були заводи переважно середнього розміру.

²⁾ Тут відкинуто 3 ц-ні Яхненка й Симиренко та 2 Четверикових (?) та Бондаревих (усі на Київщині), що володіли ц-нями цілком чи орендували саму землю.

По окремих губернях України найбільше ц-нь орендували на Чернігівщині — 24,0% (до кількості дійових), далі на Поділлі — 20,2% (за абсолютними числами навпаки), Волині — 20,0%, Полтавщині — 11,8% та Київщині — 8,6%. На Харківщині та Херсонщині орендованих ц-нь за даними „Стат. обоз. . .“ — не зустрічаємо.

За соціально-національною ознакою по окремих губернях спостерегаємо виключну перевагу чужоземної оренди на Поділлі та рівне співвідношення (по 50%) купців та дворян на Київщині.

III.

У таблиці № 3 (див. наступну ст.) подано числа кількості робітників по ц-нях України та Росії р. 1848 — 9 за поза заводськими даними „Стат. обоз. . .“. Ці числа без сумніву стосуються до самих тільки ц-нь. Вони дають нам уявлення за кількість робітництва по ц-нях періоду міжвиробничого та часу виробництва. Отже, всієї кількості робітництва, що працювала р. 1848 — 9 в нашій цукровій промисловості, ці суми не одбивають, бо тут бракує даних за працю в сільському господарстві над культурою цукр. буряку.

Крім того, одразу вже зауважено, що ці числа містять у собі низку неясностей. А саме, ми не маємо певних вказівок чи, прим., числа сезонних робітників дано одразу для двох змін чи однієї (і тоді цю групу в нашій таблиці треба подвоїти)¹⁾, чи долучено до числа робітників „во время производства“ (тут їх названо „сезоновими“), постійних (коли так, то перший рядок нашої таблиці зайвий²⁾), не знаємо як це робіт-

¹⁾ Праця по ц-нях того часу на Україні та Росії провадилася вже (теж маємо ще р. 1835 за звідомленням Ляліна, див. „Бібл. для Чт. . .“, 1835 р., кн. 10, ст. 23) двома змінами. За це див., прим., Віта — „Руководство. . .“, ст. 252.

У того-ж Віта на дальших сторінках позначеної роботи (253 — 5) знаходимо навіть список робітників за фахом та станціями (цехами) тодішньої ц-ні (між иншим Ю. Л. в статті „Изъ ист. техн. сах. произв. . .“ на ст. 32 — „Очерки и матер. по истор. раб. вопр. в сах. пром.“, К. 1922 р. — категорично заявляє, що даних за кількість робітників по окремих станціях та зарплатню їх в минулому тепер не залишилося). За цим списком на ц-ні з виробництвом в розмірі 400 берк. буряків на добу працювало коло 400 д. робітників (з них 162 жінки) на двох змінах чи один робітник на берківець. Див. ще Віта — „Дополн. . .“ ст. 542 — 3, Фундуклія т. III, ст. 27 — 8 й ин.

Дані цих списків, коли їх рівняти з числами „Стат. обоз.“ для ц-нь з відповідною продукційністю, промовляють за те, що в нашому джерелі числа робітників подано разом для двох змін.

²⁾ Вважаємо, що в „Стат. обоз. . .“ до числа сезонних — постійних робітників не додано. Так само розумів ці числа й такий знавець цукрової пром., як Толпигін, що на ст. 19 „Сах. пром. . .“, вираховуючи кількість пророблених р. 1848 робднів, теж поєднував ці числа (правда, Т-н не користувався оригіналом, тоб-то „Стат. обоз. . .“ чи „Свѣдѣніями. . .“; за це говорить той факт, що він на підставі чисел продукції для 1848 р. штучно вираховував кількість буряку, число якого дістав між иншим дуже зменшене, бо припустив надто великий вихід цукру; звідки-ж Т-н запозичив дані за роб. силу р. 1848, видно з того, що він повторив помилку Віта, який на ст. 41 „Руков. . .“ замість 13.668 д. жінок — зазначив 15.668 д.).

КІЛЬКІСТЬ РОБИТНИЦТВА ПО ДНЯХ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ Р. 1848—9.

№№ чергові	РОБИТНИКИ	Україна										Росія		Разом	
		Разом					Губернії					Разом.		Разом	
		Абсол.	У $\frac{\text{‰}}{\text{‰}}$ -ках	Правобережжя	Київщина	Поділля	Чернігівщина	Харківщина	Полтавщина	Волинь	Херсонщина	Абсол.	У $\frac{\text{‰}}{\text{‰}}$ -ках	Абсол.	У $\frac{\text{‰}}{\text{‰}}$ -ках
1	Загальне число робітників У $\frac{\text{‰}}{\text{‰}}$ -ках по самій Україні Постійні У $\frac{\text{‰}}{\text{‰}}$ -ках до загального числа Скільки днів подадо відомості Пересічно припададо пост. роб. на одну д-ню	29,249 100,0 3,314 11,3 142	68,3 — 73,2 — —	20,333 69,6 2,541 12,5 77	15,259 52,2 1,988 13,0 52	3,968 13,6 481 12,1 21	3,528 12,1 235 6,7 24	3,317 11,3 357 10,8 24	1,939 6,6 169 8,7 16	1,106 3,8 72 6,5 4	132 0,4 12 9,1 1	13,602 — 1,216 8,9 108	31,7 — 26,8 — —	42,851 — 4,530 10,6 250	100,0 — 100,0 — —
2	Скільки днів подадо відомості Пересічно припададо пост. роб. на одну д-ню	23 25,935	— 67,7	33 17,792	38 13,271	23 3,487	10 3,293	15 2,960	11 1,770	12 1,034	11 12,386	— 32,3	18 38,321	— 100,0	
3	Сезонні З них жінок Скільки днів подадо відомості Пересічно припададо на одну д-ню	9,771 174 149	77,6 — —	6,587 107 166	4,893 66 201	1,437 32 109	1,191 25 132	1,112 24 123	821 17 104	257 9 115	60 1 120	2,821 112 111	22,4 — —	12,592 286 134	100,0 — —
4	Пересічно на 1-го роб. припададо $\frac{\text{‰}}{\text{‰}}$ -ток жінок до загального числа Пересічно на 1-го роб. припададо продукції (пудів)	33,4 25,5	— —	32,4 29,5	32,1 30,1	36,2 26,0	33,8 21,8	33,5 12,0	42,3 14,1	23,2 33,5	45,5 18,9	20,7 11,8	— —	29,4 21,5	— —

ництво поділялося що-до свого правного становища¹⁾, яка була заробітна платня²⁾ й інше. Зрозуміло, що відсутність цих і інших подібних

¹⁾ „Стат. обоз...“ не розрізняє та не подає даних окремо за робітників вільнонайманих та кріпаків. За браком-же усталеного % для якоїсь із цих груп у цукровій пром. для даного року та хоча-б для більшості головніших цукрових губернь України й Росії, тепер ще не можна подати для них нарізно й числа.

Що-ж до окремих згадок у різних авторів за працю в нашій цукровій пром. тих часів, то таких можна знайти багато. Цікаві, прим., дані подає Лялін на 18 ст. „Свеклосах. пром...“ за вільнонайману працю ще в 30-х рр. на своїй ц-ні, досить докладні дані див. в „Свѣдѣніяхъ...“ у спец. розділові „Отправление заводскихъ работъ“ (§ 18), див. ще характеристику — Левіна на 15 ст. „Свеклосах. пром. въ Рос...“, Фундуклія т. III, ст. 42, 295 й ин.

Але всі ці й інші згадки не дають певних підстав для остаточного рішення за ступінь переваги однієї якоїсь форми праці. Через те ми не наважуємося на цей ще час подати числа за співвідношення форм праці у %/о-ках, що зустрічаємо вже для цукрової пром., прим., у Балабанова („Очер. по ист. раб. кл. в Р...“, ч. I, изд. 3; тут, на ст. 64 за акад. Германом маємо для цукрової пром. Росії р. 1812 — 93% вільнонайманих при 50,9% їх по всіх пром. галузях), проф. Оглоблїна („Оч. ист. укр. фабр. Предкап. ф.“; на ст. 189 за Фундуклієм маємо 25,5% вільнонайманих по ц-нях Київщини при 23,8% їх по всіх закладах) та в інших.

Обмежимося тільки констатуванням того, що по ц-нях України та Росії тих часів вживалося різних форм праці. Отже, працювали кріпаки власника ц-ні (прим., по 3 дні панщиною та за винагороду за інші дні), кріпаки інших поміщиків за договором їх господарів з власниками ц-нь (див., прим., Самарина, т. II, ст. 5 — 6, Фундуклія й ин.), вільнонаймані — з кріпаків-оброчних, держселян, козаків, чужинців і ин. (при з'ясуванні цієї групи на підставі згадок за заробітну платню, треба брати до уваги, що таку могли позначати й для згаданої вище 2-ї групи — найбільш залежної, не виплачуючи грошей їм на руки...) та „вродъ“ вільнонаймані — фабричні люди (прим., з р. 1845 у Боб-го). Зрозуміло, що на переважній більшості ц-нь (поміщицьких) всі ці форми праці було досить перемішано, що на них позначалися місцеві умови ринку праці й т. ин.

Щоб з'ясувати питому вагу окремих груп робітників, яка змінювалася в просторі та за часом (через останнє маємо протиріччя у різних авторів навіть тоді, коли вони говорять за ту саму ц-ню чи район), потрібно ще перевести чималу підготовчу роботу за архівними матеріалами, то-що.

²⁾ Що-до заробітної платні, за яку в „Стат. обоз...“ даних не подано, то див., прим., Віта — „Дополн...“ ст. 543 — 4, „Свѣдѣнія...“ ст. 43 — 4, 54 й ин., Ляліна „Библиот...“, 1835 р. кн. 2, ст. 23 — 4, Фундуклія т. III, ст. ст. 27 — 8, 42, 301 й ин.

Наведемо тут тільки ті відомості, прим., з Фундуклія, які в деякій частині маємо змогу порівняти з архівними даними. Візьмімо місце, де Ф-ій говорить за відомий факт — купівлю гр. Бобринським, для забезпечення сталості свого цукрового виробництва з боку кадрів робочих рук, 1.000 з лишком кріпаків (розбивка наша).

„Для переселенныхъ крестьянь“, пише Фундуклій, „построено 384 дома и при нихъ отведены небольшие огороды; но пашенной земли имъ не дается, а вза мѣнъ назначенъ паекъ (отже, пайка замість землі, а тоді платня мусить бути без вираховування за харч?) и денежная плата, каковую получаютъ другіе вольнонаемные люди.

Паекъ состоитъ изъ 2 п. рж. муки, 1 п. пшеничной (?), 20 ф. гречневой (?), 4 ф. соли, 4 ф. сала, 3 ф. постн. масла и 16 ф. говядины въ мѣсяцъ; во время поста сало (певно і м'ясо?) замѣняется постнымъ масломъ и 4 ф. рыбы.

Платы деньгами полагаются средн. числомъ 6 р. въ м.; но есть и такіе, которые получаютъ отъ 143 р. до 257 р. сер. въ годъ какъ-то: браковщики, затыгальщики и полировщики на раф., смѣнщики и аппаратчики на песочныхъ заводахъ“ (т. III, ст. 81).

Далі, на ст. 82 зазначено: „Есть однако-жъ нѣкоторые заводы въ пом. имѣніяхъ..., употребляющие к-нь на заводскіе работы... за барщину, съ назначеніемъ небольшой платы

вказівок в джерелі зменшує вагу самих чисел та, унеможливаючи ширший огляд, надає висновкам гіпотетичного характеру.

не болѣе 1 р. 50 к. въ м. за дни работы сверхъ повинности“, а в примѣті до цих слів Ф-ій каже — „... впрочемъ такъ было прежде введенія въ пом. имѣніяхъ Инвентарей въ 1847 г., по которымъ измѣненія противъ повинности работы к-нѣ допускаются только по вольному договору съ ними, или по таксѣ, для такихъ работъ утвержденной“.

Отже, порівняємо тепер ці відомості з даними однієї арх. справи. В Київ. Ц. Іст. Архіві, по канц. Київ. ген.-губ. за 1853 р. маємо справу № 202, під назвою — „Объ инвентарѣ с. Удодовки Черк. у. и о припискѣ к-нѣ этого с. къ Смѣлянскому имѣнію“.

Починається справа з копії купчої, за якою гр. С. О. Б-ка р. 1847, купує у Ю. К. Верлейн 46 д. чол. полу селян, що числилися по 8-ій ревізії, за 4.520 крб. ср. Селян цих з с. Удодівки Б-ка мала негайно перевести до свого Смілян. маєтку, їх землі та будівлі Верлейн продає черк. 2-ої гільдії купцеві Хаїму Бродському.

Далі читаємо листа (листи самої справи не перемічено) по секр. част. канц. Київ. ген.-губ. з 13 лютого 1853 р. до вик. об. цив. г-ра, в якому пропонується останньому здобути такі відомості: 1) чи не порушено § 1 Інвен. Правил підчас купівлі селян с. Удодівки без землі, яких до того взято „въ постоянныя работы на сахарный заводъ...“; 2) чи мають тепер ці селяни будинки, садиби (їх розмір), чи з власної охоти вони працюють на ц-ні, які мають винагороди, чи розмір винагороди встановлено за обопільним порозумінням, вік селян, нічні чи денні роботи, чи не працюють обидва поли разом і т. ин., 3) чи мають ці селяни орну землю, луки та їх розмір. Які вони виконують „повинности“; чи не розділено родин всупереч § 4 Правил.

Хоча начеб-то й пізенько виникли у адміністрації ці питання, але й тепер з відповіддю не поспішаються. До того-ж тільки через рік (з 29 січня р. 1854) ген.-губ. знову пише до цив. г-ра і з цього листа видно, що відповіді на попереднє запитання одержано ще не було.

Тепер — з 19 лютого цив. губ. вдається з листом до кер. справами Черк. пов. маршалка й переказує вимоги ген.-губ. (здається Черк. пов. маршалком цього часу був саме В. А. Б-ий, що з доручення матерн керував Сміл. маєтком?).

Далі маємо рапорта Черк. зем. справ. Охрімовича (з 13 березня р. 1854 у відповідь на лист цив. губ.). З цього рапорту візьмемо тільки частину даних. Справник пише, що розмір платні селянам (говорить за кол. селян з Удодівки та Харківщини) встановлюється за договором (?) та буває різна — від 4 крб. 50 коп. ср. на місяць до — 10 крб. і більше для робітників, які входять до складу майстрових. Окрім того, всім їм дається місячна пайка в розмірі 2 п. 5 ф. жит. борошна, 1 п. пшона, 4 ф. соли, 4 ф. сала, а в піст стільки-ж олії чи вдвоє більше риби всякої і, крім того (?), в рахунок пайки — регулярно видається по 2 ф. олії (отже, рівняючи до даних Фундуклія, тут немає 1 п. пшон. бор., олії на 1 ф. менше, немає 20 ф. греч. та не згадується за яловичину). Закінчує свого рапорта справник зауваженням, що всі селяни „достаточны“ та що ніякої користи від селян, окрім праці на ц-ні, власник не має.

Після того подано (хоч датовано її ще січнем 1854 р.?) доповідну записку гр. В. А. Б-го до ген.-губ. Васильчикова. Почавши з того, що р. 1838 в Сміл. маєткові було побудовано 3 ц-ні та 1 рафінарню, Б-ій оповідає, що 4.000 „коренныхъ“ селян було не вистачало для праці заводів, що підчас виробництва потрібно 1.500 д. роб. на день, „а въ продолженіи остального времени года около 700 д. въ день, не считая рафинаднаго завода“. Через те раніше доводилося наймати сторонніх (переважно з Білоруси) до 1.200 д. щорічно, але ці наймані робітники називали епідемічних хороб, тікали з ц-нѣ і т. ин.

Отже: „... желая положить конецъ сему и въ надеждѣ упрочить дальнѣйшее состояние и ходъ своихъ заводоѡ, гр. Б-ая, соображаясь съ законами (т. XI о пром. фабр. и заводоѡ, ст. 65), дозволяющими част. владѣльцамъ заводоѡ для производства работъ имѣть вольно-наемныхъ людей, какъ и собств. крѣпостныхъ на сей единственно предметъ обращенныхъ, и что по примѣчанію подѣ 82 ст. того-ж тома, таковыя люди могутъ быть

Проте, не дивлячися на ці застереження, ми мусимо скоротивши вимоги та не зважаючи на певні засади теоретичної статистики, скористуватися даними числами в тому їх вигляді, як вони є (деякі виправлені помилки — див. у додаткові № 2). Бо-ж не можна не подати цих чисел, коли відомо, що на цей час статистичних даних за робітництво з тодішньої

свободны отъ хлѣбпашества, — наша людей Харьк. губ., Сум. у., принадлежащихъ кн. Голицыну, которые по малоземелію (?) въ томъ имѣніи именно занимались разнымъ промысломъ, издѣліями и наемными работами и по высочайшему разрѣшенію въ 8 день іюня 1845 г. состоявшемуся, дозволяющему ген.-лейт. кн. А. М. Г-ну таковыхъ людей продать гр. Б-ой на своязь Кіев. губ... При покупкѣ этихъ к-нѣ объявлено имъ было, что они (на основаніи Св. Зак. т. XI о пром. завод. и фабр., статья 51 и 61 и проч.) будутъ поселены на заводахъ въ родѣ вольнонаемныхъ..." (підкр. — наше; див. „Укр. Археограф. Збірник“, т. I, УАН. 1926 р. — „Бібіковські обов. інвентарі...“ М. Корниловича, який на ст. 234 каже, що понад 1.000 селян гр. Б-а купила після того „як інвентарний лад було запроваджено“?).

Далі читаємо: „... какъ эти к-не пріобрѣтены единственно для фабр. работъ, а земля въ Смѣл. имѣніи роздана была кореннымъ жителямъ уже до покупки Харьк. и Удод. к-нѣ, — то они не вошли въ инв. опись и не подлежатъ управленію на основаніи высочайше утв. 26 мая 1847 г. Инв. правилъ...“ (але далі з листа Черк. пов. маршалка бачимо, що приблизно р. 1849 инв. опись, як і р. 1855, подавався).

Що-до становища цих селян, то Б-ий пише, що їм живеться дуже добре, що вони мають хати, городи, паливо (хмиз од тих дров, що сами-ж заготовляють для ц-нѣ, як писав справник). Опріч того: „... каждый рабочий получаетъ ежем. паекъ и жалованіе по мѣрѣ заслугъ отъ 3 до 9 р. с., каждый полурабочій... паекъ и жалованіе отъ 1 р. 50 к. до 2 р. с. (щось суми утримання розбігаються з даними справника й Ф-ія). Женщины ходятъ на работу по добровольному согласію и на основаніи вольнонаемныхъ (а чоловіки працювали не „добровольно“ і не як „вольнонаемные“?). Паекъ состоитъ для каждого изъ: 2-хъ п. рж. муки, 1 п. крупъ, 5 ф. сала или рыбы въ постъ и 5 ф. соли...“ (знову інші дані за пайку — де олія, м'ясо?).

Закінчуючи доповідну записку, Б-ий ще говорить, що селяни; „... в родѣ льготы (підкр. наше) до сихъ поръ оброка не платятъ и обязаны платить только каз. подати...“ що Б-ка дуже витратилася на їх перевод, що вони складають постійний контингент робітників, а тільки це гарантує виробництво і як висновок з попереднього — просить затвердити цих селян „фабричними людьми“.

Нарешті останній документ, що знаходимо в справі, це лист (до якого, як те видно з його тексту, докладався инв. опись) Черк. пов. маршалка з 30 квітня 1855 р. до Київ. цив. г-ра. Тут читаємо, що „заводскихъ людей“ малою 1.255 д., що „быть сихъ к-нѣ вполне обеспеченъ производимымъ имъ жалованьемъ и содержаниемъ, далеко превосходящимъ ихъ нужды“ (!), що-до цих селян аж ніяк не можна прикласти инв. правил. Висновка цього підперто такими „переконливими“ міркуваннями: що 1) гр. Б-ка не мала-б змоги наділити цих селян землею; 2) вони одвикли (!) від хліборобства; 3) не зможуть одноразово працювати на ц-нях і провадити власне господарство та що 4) гр. Б-ка позбулася-б тоді кваліфікованих робітників.

На жаль, самого инв. опису в справі немає. Цікаве тільки зауваження маршалка, за яким складання цього опису затяглося так довго тому, що в конторі Смѣл. маевку копії попереднього опису, якого складалося 5 років перед тим, не збереглося (?), а в разі цей опись розбігатиметься з попереднім, так це в наслідок значного покращення цим часом стану заводських людей (опису першої редакції в справі теж не знаходимо, що викликає різні міркування).

З цих документів бачимо, як повільно в старій Рос. Держ. розвязувалися подібні справи, через що наведене вище твердження Фундукля про усталення р. 1847 одразу обов'язків селян (по ц-нях Правобережжя) вимагає ще чималої перевірки. З таким-же

цукрової пром. бракує. До того-ж ці числа „Стат. обоз...“ було призбрано одноразово, за подібною програмою та на просторі всіх тодішніх цукрових губернь. Через те дані табл. № 3 певно можна використати, принаймні, щоб порівняти між собою окремі губерні та Україну й Росію разом.

За що-ж промовляють числа табл. № 3? Як бачимо з першого рядку, на Україну припадало 29.249 душ всього робітництва чи 68,3% від загальної їх кількості в сумі — 42.851 душ. Цей %, що є вищий від % дійових ц-нь, свідчить за більші розміри ц-нь України в порівнянні до Росії¹⁾. Між иншим подібне спостереження можна зробити відносно всієї цукрової пром. порівнюючи її до всіх промислових закладів кол. Рос. Держави того часу. Прим., у Туган-Барановського („Рус. фабр...“, вид. 2, ст. 76 — 7) р. 1848 для всіх галузів промисловости в тому числі й цукрової (крім гірничої, гуральницької, броварницької та без Польщі й Фінляндії) маємо 8.928 пром. закладів та 483.549 робітників. Од цих чисел 295 дійових ц-нь становлять 3,3%, в той час як робітники (без сільського госп-ва) в кількості 42.851 д. цілих — 8,8%. Отже, ці %-ві числа промовляють за те, що розміри ц-нь кількістю робітників були більші від пересічного тоді промислового закладу Росії. Та це видно й з того, що пересічно на одну фабрику за Туган-Барановським припадало 54 д., тимчасом як на одну ц-ню за „Стат. обоз...“ — 145 д. (тільки виробництво тут сезонне, двома змінами й т. ин.; обрахування-ж кількості роб.-днів — ми не маємо).

Але перейдемо до складових частин загальної суми робітництва по ц-нях України та співвідношень їх до таких-же груп по Росії. Тут бачимо, що % постійних робітників для України ще більший, ніж спостерегали вище. З їх загальної кількості — 4.530 душ на Україну припадає 3.314 д. чи 73,2%. Ця категорія робітників, що виносила по самій Україні 11,3% до всієї суми робітників у цукроварстві, а в Росії тільки 8,9% (пересічно на одну ц-ню на Україні припадало 23 д., а в Росії — 11 д.), певно становила собою ціннішу та кваліфікованішу його частину²⁾.

застереженням треба ставитися й до окреслення Ф-ем матеріального стану робітництва, бо-ж маємо, прим., для Смілянських ц-нь инші дані за пайку та розміри утримання (та й цих даних не можна прийняти безоглядно, бо відомості і освітлення подано од представників пануючої тоді соціальної верстви, а почасти навіть од самого власника).

¹⁾ Фактично цей % був ще більший (як і число), бо на Україні за групу пост. робітників не подали відомостів 41 ц-ня з числа 183 дійових (по Росії тільки 4 з 112) та 9 ц-нь за групу сезонних (по Росії подали всі 112).

Розміри-ж ц-нь України, виходить, були остільки більші, що вплив новішого устаткування, більшого % парових ц-нь та більшого розміру самих заводів (вигідніших економічно з технічного боку та ощадніших що-до витрат роб. сили) на зменшення витрат робочої сили — непомітний.

²⁾ Твердження за вищу кваліфікацію тут пост. роб. висуваємо гіпотетично. Не маючи інструкції, за якою складався цей облік ц-нь, важко сказати, кого саме зараховано до цієї категорії, який тут міг бути % сторожі, стайничих та ин. (писарів, адмін.-техн. персоналу певно тут не було, бо-ж говориться за пост. робітників).

Розглядаючи-ж далі третій рядок таблиці, бачимо, що число всіх сезонних робітників на Україні — 25.935 д. в порівнянні до їх загального числа складає — 67,7% (пересічно 149 д. на одну ц-ню проти 111 д. в Росії). Коли-ж із загального числа сезонних робітників вилучити чоловіків, то матимемо для них інші числа. Тоді виявиться, що з загального числа самих чоловіків — 25.729 д. на Україну припадало тільки 16.164 д. (25.935 — 9.741) чи 62,8%.

Звідси випливає, що підвищення %-ку сезонних робітників з 62,8% для чоловіків до 67,7% для всієї категорії сталося за рахунок жінок ¹⁾. І дійсно, як бачимо, з 12.592 жінок, які р. 1848 — 9 працювали підчас виробництва по ц-нях України та Росії, на першу припадало 9.771 душ чи 77,6%.

Такий непропорційний % кількості робітниць на Україні в порівнянні до %-ку дійових ц-нь свідчить за більший рівень поширення по ц-нях України р. 1848 — 9 жіночої праці, ніж те було в Росії. За це промовляє і % жінок од загальних чисел усіх робітників на Україні та в Росії, що становить для першої 33,4% і для останньої (не дивлячися на захожі заробітки чоловіків, а може й саме через те) — 20,7% ²⁾.

Отже, ширше вживання жіночої праці, як і більший % постійних робітників, являли собою від'ємні риси в складі робітництва по ц-нях України р. 1848 — 9 в порівнянні до Росії. Чи-ж була тільки ця друга риса остільки-ж позитивною, як і перша, та як її пояснити?

Вважаємо, що самою недостатчею робочих рук на Україні цього пояснити не можна (крім Херсонщини, малі числа якої на загальний

Що-ж до самого %, то він подібний до сучасного, бо, прим., у звідомленні Київ. Філії Цукротресту за перший квартал 1925 — 26 р. підчас виробництва було — 10,4% пост. роб-в, 64,4% — сезонних, 9,1% — поденних та 16,1% відрядних (але-ж 3-я й 4-та групи становлять тільки частини нашої 2-ої).

¹⁾ За інші групи, прим., за віком — в „Стат. обоз...“ подано мало відомостей і в сумі ті дані складають невеликі числа. Через те їх не позначено в таблиці окремо, а приєднано хлопців (Київ. — ц-ня Красносельського — 14 д. та Свейковського — 40 д.) до числа сезон. роб. чоловіків та 30 д. „дітей“ (Черн. — ц-ня Булацель) до числа жінок.

Вважаємо, що в дійсності напівробітників та дітей працювало по ц-нях чимало. Прим., за Фундуклієм тільки на Київщині підчас виробництва 1846 — 7 р. серед 6.802 д. робітників та 3.308 д. робітниць було напівробітників чол. полу — 1.147 д. та жін. 670 д. (ст. 79, т. III).

Взагалі-ж за працю підлітків та недолітків можна зустрінути чимало згадок. Див. також у Віта на ст. 72 „Дополн...“ міркування на користь їх праці в цукровій пром. разом з довідкою за функції, що на них покладалося.

²⁾ Відсоток жінок і підлітків в цукр. пром. кол. Рос. Державі перед війною за даними звід. фабр. інспекторів р. 1913 складав: 1,4% жінок та 0,7% підлітків (при 30,7 — 31,8% для жінок і 9,0 — 9,4% для підлітків по всіх групах виробництва р.р. 1910 — 14) — див. М. Б. „Полож. труда в сах. пром. в 1905 — 1916 г.г.“, ст. 40—3, в збірнику: „Очерки и матер. по ист. раб. вопроса в сах. пром.“.

Між иншим, далі автор (М. Б.) на підставі деяких чисел робить такий висновок (якого принаймні для часу, що за нього у нас тут іде мова, не можемо прийняти): „... % занятых женщин и подростков в периоды производства тем ниже, чем выше мощность заводов...“ (ст. 44).

підсумок по Україні не впливають), бо період виробництва цукрових заводів припадає на час, коли селянство (сезонові-ж робітники — переважно селяни) порівнюючи звільняються від головніших сільсько-господарських робіт. Відсоток-же жінок серед сільської людности України — також не вищий ніж у Росії. Через те, проминаючи питання за порівняльну сталість родинного життя, за розвиток інших галузів промислової діяльності, які могли впливати на ринок жіночої праці, то-що, гадаємо, що діючим чинником тут була переважно більша дешевість жіночої праці рівняючи з чоловічою.

Здавалося-б, що цей чинник мусів-би мати тотожне значіння й для цукрової пром. Росії. Але для заміни фізично сильнішого чоловіка слабшою жінкою потрібно мати певні здобутки та вдосконалення в поступі техніки. І тільки при подібності технічного рівня ц-нь України та Росії цей чинник міг-би утворювати однакові передумови для поширення жіночої праці (при відсутності, звісно, перепон ин. характеру). Коли-ж в дійсності ступінь поширення жіночої праці по ц-нях цих двох країн був не однаковий, то це може зайвий раз промовляти за те, що техніка ц-нь України пересічно була вищою від техніки цукрових заводів Росії та взагалі дійшла того рівня, коли жіночу працю можна було поширювати більшою мірою. Крім того, можна вважати (за відсутністю стат. даних також гіпотетично), що дешевість жіночої праці була особливо вигідніша при системі вільного найму, а через те, що більший $\%$ жінок має пояснюватися ще більшим поширенням по ц-нях України вільнонайманної праці.

З цієї нашої спроби пояснити причини більшої участі жіночої праці по ц-нях України випливає й оцінка самого явища. Вважаємо, що, коли не з загального народньо-господарчого погляду, то принаймні з боку інтересів цукрової пром., ширше використання дешевшої жіночої праці, було явищем корисним. До того-ж цей більший $\%$ дешевшої праці, більше порівнюючи число постійних робітників та й усієї суми робітників не затушовували наслідків кращої техніки ц-нь України. Бо-ж при поділі продукції на загальне число робітників маємо, що по Україні на одного робітника припадало тоді 25,5 пудів цукру-піску, тимчасом як у Росії тільки — 11,8 п. (див. 5 ряд. табл. № 3) ¹⁾.

Як-же тепер розподілялася робоча сила в цукровій пром. по окремих губернях України? — Найбільша кількість робітників припадала на Київщину, що мала 15.259 д. з загального числа 29.249 д. по Україні чи 52,2 $\%$ (проти 38,3 $\%$ дійових ц-нь). Далі губерні йдуть у тому-ж порядку, як і за кількістю дійових ц-нь. Тільки $\%$ робітництва, виключаючи Київщину з її великими заводами та почасти під її впливом, скрізь

¹⁾ За Цехановським („Рус. свекло-сах. пром...“, ст. 10) р. 1862—3 на 1-го робітника припадало пересічно 33,5 п. цукру, р. 1880 — 1 вже 177,1 п., р. 1881 — 2 — 223,4 п. та на час повного одмовлення від праці гнітами (за Цех-м тільки з р. 1895) — більше 400 п.

За даними-же „Произв. программы на 1921—22 г.“ (К. 1921 р., діягр. на ст. 19-ій) р. 1914 — 15 по всій кол. Рос. Держ. на 1-го роб. в цукр. пром. припадало 1.167 п. продукції, року-ж 1920 — 21 (Київ. район) тільки — 114 пудів.

нижчий ніж був для дійових ц-нь. Прим., Поділля мало 19,7⁰/₀ дійових ц-нь — робітництва-ж припадає на неї тільки — 13,6⁰/₀, Чернігівщина — 13,7⁰/₀ проти 12,1⁰/₀, Харківщина — 13,1⁰/₀ проти 11,3⁰/₀, Полтавщина — 9,3⁰/₀ проти 6,6⁰/₀, Волинь — 5,4⁰/₀ проти 3,8⁰/₀ та Херсонщина — 0,5⁰/₀ проти 0,4⁰/₀. Як бачимо, особливо відзначаються Поділля, Полтавщина та Волинь. Гадаємо, що на зменшення % робітників по цих губернях, oprіч згаданого вище, вплинули ще такі неоднакові чинники, як ощадніші щодо праці парові ц-ні (Поділля та Волинь) та малі розміри самих ц-нь (Полтавщина).

Відсоток постійних робітників знову найбільший на Київщині—13,0⁰/₀ та найменший для Чернігівщини—6,7⁰/₀. Ще нижчий % маємо, правда, для Волини—6,5⁰/₀, але вважаємо, що він є хибний, бо з 10 дійових ц-нь Волини за постійних робітників подали відомості тільки 4 (в наслідок пропусків підчас обліку?).

Перейдемо до даних за участь жіночої праці. Тут спостерегаємо, що від загального рівня % жіночої праці в цукровій пром. України в розмірі 33,4⁰/₀ — найбільше ухиляється: Волинь — 23,2⁰/₀ та Херсонщина — 45,5⁰/₀ і Полтавщина — 42,3⁰/₀.

Такий ухил вважаємо правдивим тільки для Херсонщини, де за браком робочих рук участь жіночої праці могла бути вищою. Що-ж до Волини та Полтавщини, то числа для них за жіночу працю містять в собі певно деякі огріхи. Розглядаючи поза заводські дані для Волини спостерегаємо, що % жінок по більшості окремих ц-нь близький до рівня загального % по Україні (иноді навіть вищий). Але на підсумок кількості робітників, а звідси й на % жінок, вплинули числа трьох (з 10-ти дійових) найбільших ц-нь губерні: Браніцької, яка на 200 д. чоловіків не тримала жадної робітниці (?) та двох Сангушкової (на 150 та 190 д. робітників було тільки 16 та 24 жінки).

Тут варто знову нагадати, що „Стат. обоз...“ не подає даних за участь праці підлітків та недолітків. Можливо, що за рахунок меншого % жінок, побільшувався % підлітків і навпаки...

Так само знаходимо недоречності, розглядаючи поза заводські дані за робочу силу на Полтавщині. Прим., див. додаток № 2, де одзначено, що підсумок за точним підрахунком поза заводських даних становить 949 чоловіка та 821 жінок сезонних робітників проти 1.553 чол. та 2.036 жінок у підсумкові оригіналу.

Проте і така поправка (між иншим, після цієї поправки % постійних, числа пересічної кількості робітників на один завод та продукції на 1-го робітника виглядають, як для малих ц-нь Полтавщини, досить правдиво), яка сама по собі вказує, що з числами робітників на Полтавщині не все гаразд, не усунула всіх хиб оригіналу. Та й справді, ми вважали, що маємо право одкинути тільки зайву кількість робітників, яка звідкись з'явилася в підсумкові оригіналу (отже потрібно знайти чернетки „Стат. обоз...“), та арифметично не відповідає його складовим частинам. Сами-ж складові частини — поза заводські дані залишено без змін.

Серед них-же звертає увагу, прим., ц-ня Менгдена (Ром. пов.), що при продукції 1.000 — 1.500 п. цукру мала надто багато робітників — 120 чол. та 200 ж. (найскорше тут могло бути, прим., 100 чол. та 20 ж.). Невідповідність цього числа видно з того, що поруч-же з цим заводом знаходимо в спискові для ц-ні (теж огневої) Рітера з такою-ж продукцією тільки 30 д. чоловіків та 50 д. (за „Свѣдѣннями...“ — 30 д.) жінок. На $\frac{1}{10}$ -же жінок по Полтавщині вплинули ще числа робітників, прим., по трьох ц-нях Рітера (в „Свѣд...“ на 42 ст. маємо, що ц-ня (одна?) Рітера користувалася виключно найм. працею, хоча за „Стат. обоз...“ принаймні керівництво всіма його заводами провадили кріпаки), які мали близько 50 $\frac{1}{10}$ жінок і навіть більше, та завод Ламберта (100 ч. та 100 ж.), що перебував в оренді Шепельта (може так само робітники наймані; трохи перечить цьому чимала кількість робітників при невеликій продукції — 1.755 п. та 5.800 б. буряку; наші-ж спостереження, якими думаємо частково скористуватися для виявлення $\frac{1}{10}$ кріпацьких заводів, говорять за те, що певно через різницю продуктивності праці по однакових з боку устаткування та продукційності ц-нях, витрати робочої сили були більші при системі кріп. праці та менші при найманій).

Інакше пояснити цього високого порівнюючи до інших губернь відсотку жіночої праці на Полтавщині ми не можемо ¹⁾.

Нарешті з останнього рядку таблиці № 3, ми бачимо, яка продукція припадала того часу на одного робітника. Порядок розташування губе-

¹⁾ За даними Тройницького — „Крѣп. нас. въ Рос. по 10 нар. пер.“ кріпацької людності-було: на Полтавщині — 37,47 $\frac{1}{10}$ (між ин. за працею М. Маркевича „О народонас. Полт. губ...“ в „Тр. Ком... для опис. губ. К. Уч. Окр.“, т. III,—на Полт. р. 1850 в табл. № 20 кріпаків раховано: 40,63 $\frac{1}{10}$, козаків 43,06 $\frac{1}{10}$, то-що; $\frac{1}{10}$ жінок для сільської людності на ст. 35 позначено для того-ж року в розмірі — 51,69 $\frac{1}{10}$, в містах — 48,29 $\frac{1}{10}$ та по всій Полт. — 51,41 $\frac{1}{10}$), Черн. — 37,61 $\frac{1}{10}$ та Харк. — 29,77 $\frac{1}{10}$. Ці $\frac{1}{10}$ $\frac{1}{10}$ кріп. людності (а звідси й некріпацької) ближчі між собою ніж наші $\frac{1}{10}$ $\frac{1}{10}$ ж. праці та за особливе положення Полт. не промовляють. Підупадання культури коноплі й тютюну, яке спостерегали на той час деякі автори на Полт. та Черн., пояснюючи цей занепад поширенням бурякосіяння, теж не задовольняє, бо збільшення ринку ж. праці через те саме мусіло-б мати місце й на Чернігівщині (може інтенсивність того занепаду була неоднакова?). Рівно-ж, без спец. дослідження районів розташування ц-нь, не можна щось сказати і за поменшення на Полт. ринку чол. праці, прим., через більшу ніж на Черн. та Харк. участь її по інших виробничих закладах та пром. зайняттях.

Що-ж до самих ц-нь Полт., то вони здебільшого були огневі й малих розмірів, а тому наше пояснення, що дешевша жіноча праця була придатніша для краще встаткованих ц-нь України в цілому, тут навряд чи можна прикласти. Та й говорячи за це, ми мали на увазі переважно ц-ні з найм. працею, де експлоатація дешевої праці мала виявитися виразніш. Але наступна таблиця (№ 5) говорить за велике порівнюючи на Полтавщині число кріпаків-управителів ц-нями, що до певної міри може свідчити і за перевагу по ц-нях Полт. кріп. праці. В такому-ж разі рівень участі ж. праці міг також підвищитися, і, звісно, незалежно від рівня досконалости ц-нь, коли, прим., у того чи іншого поміщика-власника ц-ні не ставало кріпаків-чоловіків і він доповнював їх число кріпачками (тут так само греба було-б освітлити рівень заможности власників ц-нь Полтавщини). Отже, $\frac{1}{10}$ $\frac{1}{10}$ жінок по ц-нях того часу міг збільшуватися при найм. праці та і при кріпацькій, коли малий маєток господаря утворював недостачу кріпаків-чоловіків.

рень тут тільки вже инший. На першому місці стоїть Волинь, де на одного робітника припадало пересічно 33,5 п. цукру, далі маємо Київщину — 30,1 п., Поділля — 26,0 п., Чернігівщину — 21,8 п., Херсонщину — 18,9 п., Полтавщину — 14,1 п. та Харківщину — 12,0 п. (для самої Росії маємо тільки 11,8 пудів). Отже тут помічаємо головне вплив парових ц-нь, що їх на Правобережжі та Чернігівщині було більше (за саму продуктивність праці можна було-б говорити тільки при подібності технічно-виробничих умов).

На цьому й закінчимо розгляд даних за робітництво, що їх змогли знайти в „Стат. обоз...“ і укласти в вигляді таблиці № 3, та перейдемо до інших категорій праці ¹⁾.

¹⁾ Додамо хоча-б коротко за становище роб-ва по ц-нях того часу. За це маємо так само чимало згадок по арх. матеріалах, у спец. літературі з цукроварства та навіть у красному письменстві (прим., Ів. Левицького „Бурлачка“ та „Микола Джеря“). Проте згадки ці так само неповні та різняться що-до часу й окремих заводів. Див., прим., статтю Ю. Л. „Из истории техн. сах. произв. в связи с применением труда в нем“—збірник „Очер. и мат...“ (гадаємо тільки, що фарби у Ю. Л. трохи згущено; покликунанні на джерела немає: взагалі-ж трапляються такі помилки, як, прим., „... На Украине сах. пром. существует с 1840 года...“, ст. 29 й ин.), Понятовського, що на ст. 3 змальовує умови роботи по ц-нях того часу вже в рожевому освітленні й т. ин.

Але подамо кілька прикладів для цих років за арх. даними, що на них за короткий час роботи в К. Ц. Іст. Арх. довелося натрапити. Прим., маємо згадку за нещасливий випадок у липні р. 1846 при будуванні нового цегляного димаря певно на ц-ні Гейсмара (Гейсмана) в м. Грудовці, Кам. пов. на Поділлі (В., Т., Гр.-Гр., Чуб. — з 1839 р., „Стат. обоз...“ — дати не подає). Шість душ (2 чол. та 4 жін.; один однодворець — решта селяни; однодворець 50-ти років, решта 34 — 18 р.р.) було забито на смерть, 4 поранено (2 чол. та 2 ж.). Поранених будім-то взято до „домашняго лазарета“. Подібні нещасливі випадки за свідченням Толп-а й инш. траплялися тоді часто. Але характерні тут слова донесіння Кам. Зем. суда, що хоча ця подія „... не заключаєть въ себе особенной важности...“ (це-ж і смерть 6-ти душ?), проте закладено спец. комісію (за її висновки чи роботу в справі нічого немає). Між иншим „... строитель той трубы иностранецъ прусско-подданный Шульцъ успѣлъ тотъ же часъ скрыться...“ (?). („Дѣло № 338. По донесенію Кам. Зем. Суда о убитыхъ въ м. Груднѣ въ сах. зав. обвал. трубою 6 человекъ“. Нач. 12 липня, закінч. 30 липня, на 3 л., поліц. ч. канц. К. ген.-губ.).

Далі маємо справу № 463—„По донесенію Вин. Зем. Суда о крест. м. Браилова Н. Андреевѣ, намѣревавш. утопитись во избѣжаніе наказ. управл. сах. заводомъ Миллера“ (поч. 5 жовтня 1846 р., зак. 5 листопада 1846 р., на 8 л., той-же фонд). Зміст справи такий: селянин пом. Ф. Юковського (за списками цей мав ц-ню в м. Браїлові з 1844—45 р.) Андрієв, 27 років, у свято 8 вересня разом з ин. робітниками працював над „рафинированіємъ сахару безъ отлучки до самого полудня“. Тоді без дозволу Мілера пішов до міст. трохи попоєсти та випив там на одну коп. сріб. горілки. Коли він повертався до заводу, його перестріли люди, яких було послано його розшукати. Почувши від тих людей, що Мілер нахваляється дати йому 25 різок та надіслати до Кам'янця, Андрієв, переходячи через місток, вивався та кинувся в воду. Проте втопившись йому не дали. З дальшого-ж листування виходить так (з свідчень Мілера й ин.), що Андрієв хтів тільки утекти, а не втопитися, що Мілер у погрозах своїх „не изобличень“ (питали роб-в при Мілерові-ж) та й взагалі ставиться до роб-в — „снисходительно“, в день-же той тільки навантажували цукор, щоб одвезти до замовця, та ин. Чим закінчилася справа та ще після такого дослідження, з листування не видно. Але й ці факти, як і принагідні (прим., кріпак — заводчика, управитель — німець, праця — в свято, що намагалися пояснити випадком, а не загальною роботою, первісний тип ц-ні, яка виробляла і пісок, і рафінад,

КІЛЬКІСТЬ ЦУКРОВАРІВ ТА МАЙСТРІВ ПО ЦІНЬХ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ Р. 1848—9.

№№ по черзі	Україна										Росія		Разом			
	Разом					Губернії					Разом		Разом			
	Абсол.	У % ⁰ / ₀ -ках	Правобережжя	Харківщина	Київщина	Поділля	Чернігівщина	Волинь	Полтавщина	Херсонщина	Абсол.	У % ⁰ / ₀ -ках	Абсол.	У % ⁰ / ₀ -ках		
1 Цукроварів:	а) крипаків	6	22,3	1	4	1	—	1	—	—	—	—	—	—	27	100,0
	б) чужоземців	1	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
	в) невідомо	2	—	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2	—
	Разом . . .	9	30,0	4	4	2	1	1	1	—	—	—	—	—	21	77,0
	Майстрів:															
2	а) чужоземців	5	—	5	—	4	1	—	—	—	—	—	—	—	5	—
	б) крипаків	2	—	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—
	в) невідомо	1	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
	Разом . . .	8	88,9	8	—	6	2	—	—	—	—	—	—	—	9	100,0
	Разом . . .	8	88,9	8	—	6	2	—	—	—	—	—	—	—	9	100,0

Наведені в табл. № 4 числа майстрів та цукроварів („сахароваровъ“) повибирано з поза заводських даних оригіналу, бо ні в таблиці по губерських підсумків „Стат. обоз...“, ні в таблицях „Свѣдѣній...“ чисел цих не знаходимо. На жаль, не всі ц-ні тільки дали відомості за ці категорії робітників, бо-ж не могло бути, прим., щоб на 183 дійових ц-нь України було тільки 9 цукроварів (для виявлення приблизно їх справжньої кіль-

система кар, що штовхала до самогубства, „об'єктивне“ слідство й инш.), маюють нам стан роб-ва та подають дані для з'ясування ин. питань з історії нашої цукр. пром.

Подамо також відомості за випадок, що закінчився вже штрафом майстра ц-ні (тільки в розмірі 12 крб. срібл. на користь державного скарбу). Для того справа мусіла тягтися мало не 2 роки (діло № 440 „По донес. Заслав. Зем. Суда о занесенной кр. м. Шепетовки Н. Петіомомъ на маст. сах. зав. жалобѣ за наказ. его и др. кр. и употр. ихъ къ работѣ въ праздн. дни“, поч. 28 вересня 1846 р., зак. 8 квітня 1848 р., на 16 лист., той-же фонд). Тут навіть за дописом Вол. губ-а виходить, що майстер Робін Сільмо (Лавренгій Робіно-Сільмо, сардинський підданець, машиніст — в іншому місці — „механической мастеръ“) — „вспыльчивъ“, ставився до робітників „непомѣрно“, власноручно бив їх, проте селяни (отже вони й робітники) на нього не скаржаться (?) і тут-же каже, що Сільмо „удалень“ (?) з заводу. З копії-ж постанови Заслав. Зем. Суду (31 березня 1848 р.) бачимо, що бився Сільмо кулаками, шматком товстої палиці, „складнымъ локтемъ“ й т. ин. Петіома-ж (певно кріпак М. К. Сангушка, діставав буцім-то 4 крб 50 коп. ср. платні на місяць) — „... началъ... бить безпощадно по обыкновенію безъ всякой вины и разбилъ въ кровь лицо, отчего находятся на рублахъ слѣды запекшейся крови, а на головѣ знаки...“ (Сільмо пояснював, що Петіом був п'яний і кров у нього пішла од праці коло груби; скаргу-ж Петіом заніс „... по хитрости своей въ надеждѣ получить вознагражденіе“ (?), що коли він, Сільмо, був на заводі, то ставився до робітників „не жестоко“ та не мав потреби битися — „сухими розгами“, бо „для старанія понуждаетъ экономическое управленіе...“. Подібне до цього показував і директор чужоземець — Кольн).

Нарешті згадаємо ще за одну справу, де опріч картини катування роб-в, маємо відомості за спробу протесту проти нічних робіт та вже погрози з боку робітника-селянина залишити роботу на ц-ні („Дѣло № 71. О употребленіи кр-нь с. Куявъ на Песочанскомъ сах. зав. въ работы, наказываніе ихъ управителемъ этого з-да Игнатьевымъ и эконом. прик-мъ Тарчинскимъ, а также причиненіе кр-у Вовчару П. послѣднимъ жестокихъ побоевъ и содержаніе его подѣ стражею въ кандалахъ“, поч. 1849 р. 14 листопада, зак. 28 травня 1852 р., на 71 лист.).

Зміст справи такий: увечері 3 листопада 1849 р. пристава 3-го стану Кам. пов. — Марковича, що проїздив повз Пісочанської ц-ні (з 1846 р., поміщиці Русановської) перестріло 7 д. селян с. Куяв — робітників на заводі та розповіли, що їх товариша Павла Вівчара після жорстокого мордування з боку упр. поруч. Ігнатовича та прик. Тарчинського (дворянин) держать більше од тижня, щоб він не заніс скарги, в кайданах. Пристав звільняє Вівчара, одбирає від нього свідчення (27 років, діставав 15 коп. сріб. за 12 ч. праці), надсилає рапорта зем. справникові, той-же переказує ген.-губ-ві.

Відтоді починається жваве листування (ген.-губ. пише до Подільського губ-ра, пропонуючи вжити відповідних заходів, маємо знову рапорти зем. справника, листи ген.-губ. до Губ. Правління, куди потрапила справа, до справника, Кам. Зем. Суду, Кам. Карної Палати, їх відповіді й т. ин.).

З різних звідомленнів можна скласти таку картину: 17 д. селян, яких надіслано було для праці на ц-ні, дісталися до заводу 27 жовтня й одразу розпочали старанно працювати, щоб до ночі звільнитися. За це Вівчар одразу поспорився з доглядачем — Мельником. Той поскарживсь прик. Тар-му, який наказав дати Вівчареві 16 різок (за виказом Вівчара за це розпорядження знав і Ігнатович, але останній, спираючись на свідчення одного поміщика, у якого він буцім-то гостював того дня, довів своє алібі).

кости можуть придатися, згадані вище в примітці дані Віта, Фундуклія й ин. за кількість робітників та майстрів по станціях тодішніх ц-нь¹⁾.

Чому це так, який критерій (коли це не випадок у наслідок несоналого обліку) був у авторів „Стат. обоз...“, щоб по одних ц-нях згадувати за цукроварів та майстрів, а по інших ні, сказати важко. Так само не маємо певности і що термінологію тут витримано, і що до групи широко позначеної — „майстер“ не потрапили цукровари й т. ин.

Через те довго зупинятися на цих даних не будемо. Одзначимо тільки, що в 21-му випадкові, коли (по ц-нях самої Росії) згадувалося

Після цієї кари (Тар-ий говорив тільки за 10 різок), Вівчар заявив, що не може зразу-ж тепер продовжувати роботу. Тоді Тар-ий (опісля він казав, що Вівчар почав погано лаятися та вигукував: „... мы всё оставимъ работу и никто не вправѣ насъ къ ней заставить...“ (?), лист 22) ударив „кілька разів“ (за инш. свідченнями, які де-далі змінювалися та м'якшали, до 30 разів по голові, обличчю та грудях, так що у Вівчара через ніс вишло крові більш од ока). Від того Вівчар знепритомнів та впав на землю (Тар-ий цьому заперечував). Оскільки Вівчар не підводився — його підводили з землі Мельник і інші селяни і за наказом Тар-го знову штовхали та били ногами й т. ин. В кандали-ж Вівчара було забито начеб-то тому, що він „... намѣревался выйти изъ завода...“ та з метою відправити (минув-же цілий тиждень?) до пов. маршалка (свідчення Тар-го).

Серпня 4-го дня вже 1851 р. Кам. пов. суд (що досить одволікав справу, як і зем. справник) повідомив ген.-губ-ра за свою постанову (лист 41): „... выдержать Тар-го на собственномъ иждивеніи черезъ 6 мѣсяцевъ въ тюремномъ заключеніи...“, Русановській зробити догану, але постанови цієї „въ исполненіе не приводитъ, а представитъ на ревизію въ Под. Уг. Палату...“ Кам'янецька-ж Палата Карн. Суду з 9 жовтня 1851 р. (листи 51—4) вирішила: „... оставить (Тар-го) отъ отвѣтственности свободнымъ...“, зробити тільки йому сувору догану (але й за виконання цього вироку ген.-губ-ві довелося нагадувати).

Взагалі-ж у цій справі зустрічаємо ще чимало характерних для того часу даних, прим., що Тар-ий за попередніми ще до події рапортами пристава не мав довірености карати селян (у справі за неї згадується й датується з 25 жовтня 1849 р., хоча з свідчень селян виходило, що він жорстоко бився й карав різками ще влітку, згодом-же в справі згадується вже навіть за свідцтво з боку селян та священника про добре ставлення Тар-го до кріпаків й т. ин.), що селяни працювали на ц-ні й по святах (теж ще за попередніми рапортами пристава, за які тільки глухо згадується і до справи не притягалося). Далі довідуємося, що після інциденту Тар-го було переведено на роботу до маетку Русановського (Р-ий поясняв губ-ві, що не знав за випадок, який стався на ц-ні його дружини), повітові маршалки, які повидавали Т-кому „одобрительныя“ свідцтва, писали, що не знали за його судову справу та між ин. прохопилися, що Т-кий був ще саме під слідством у справі згвалтування якоїсь жінки. Тут-же маємо ще секр. обіжник ген.-губ-ра (листи 64—5) до Київського, Под. та Вол. див. губ-ів, щоб вони повідомили всіх пов. маршалків про заборону в адміністраційному порядку приймати Тар-го на посади, які звязані з стосунками з селянством і т. ин.

Між иншим в останніх трьох справах канцелярія ген.-губ-ра виявила чималу діяльність і навіть робила певний натиск, щоб справи розвязувано скорше та винні стали-б до права (листи ген.-губ. до відповідних губ-ів, щоб ті доглядали за безперервним провадженням справи, до зем. справників, щоб вони не барилися з збиранням матеріалів, до зем. судів, щоб вони повідомляли за своє рішення і т. ин.). Чи-ж часто тільки подібне ставлення вищої уряд. адміністрації виявлялося у таких випадках, чи не відо-гравала тут певної ролі ще й нац. власників заводів, особиста вдача Бібікова та инше?

¹⁾ В літературі з цукрової пром. за різних майстрів, їх кваліфікацію, утримання й т. ин. відомостів для тих часів трапляється не багато. За рафіновників, що могли бути і по ц-нях з раф. відділами, див., прим., „Дополн...“ Віта, ст. 392—3.

за цукроварів — ні разу не говорилося за кого иншого крім кріпаків. Отже, гадаємо, що і в дійсності $\%$ кріпаків-цукроварів, порівнюючи до України, в Росії був значно більший. Так само і 5 чужинців-майстрів на 8 випадків згадок за них по Україні, мають до певної міри свідчити за відносну перевагу тут майстрів чужоземців.

Повніші порівнюючи наші дані за склад керівників цукроварень.

Числа табл. № 5 на наступній ст. знову повибирано безпосередньо з поза заводських даних. Порівнюючи до даних табл. № 4, ці числа далеко повніші. Власне їх можна вважати за мало не повні, коли виходити з суми директорів та управителів разом (Росія — 102 заводи при 112 дійових, Україна — 178 при 183 дійових). Для перевірки-ж дані по цих двох групах можна поєднувати, бо тільки для незначного числа ц-нь по Україні зустрічаємо в „Стат. обоз...“ і директора, і управителя (отже, розмежування цих функцій було ще невиразне).

Наявність самої посади директора по ц-нях того часу і в порівнянні до попереднього, певно, має свідчити за поглиблення розуміння з боку власників ц-нь потреб сталого технічно-виробничого догляду за цукроварством. Це-ж означає дальший поступ погляду на цукроварство, що з допоміжного засобу до сільського госп-ва, починає все більше вважатися за окрему форму промислової діяльності.

Як бачимо, з 39 випадків, коли в „Стат. обоз...“ згадується за директорів, 38 припадає на Україну. Отже, проминаючи питання за кваліфікацію директорів, можна з певністю говорити, що по ц-нях України того часу їх було більше (абсолютно й відносно). По самій-же Україні вони скупчувалися переважно мало не на Правобережжю тільки (на першому місці Волинь, далі Київщина та Поділля), так що і за цією ознакою ц-ні Лівобережжя були більше подібні до заводів Росії.

Склад директорів був дуже різноманітний з соціального та національного боку ¹⁾. Але, не маючи змоги через відсутність у джерелі виразних формальних ознак розмежувати чужоземців на певні групи, ми примушені були об'єднати їх в одній графі. Через те друга графа — директори-дворяни, стосується тільки дворян російського підданства (переважно це дворяни Правобережжя, трохи з Білоруси; одного-двох — курляндця, ліфляндця та фінляндця — однесли до чужоземців та й не завсіди було знати, що вони дворяни). Представники цієї групи директорів за „Стат. обоз...“ зустрічаються тільки на Правобічній Україні (коли не

¹⁾ Що-до національності й підданства групи „чужоземців“ — директорів (і управителів), то тут за „Стат. обоз...“ маємо таких: прусаків, баварців, курляндців, англійців, швайцарців, данців, мекленбуржців, французів, австрійців, неаполітанців, ліфляндців, фінляндців, греків, мадярів й ин. Виразної переваги однієї якоїсь національності та особливо тих, що на батьківщині їх цукро-бур. пром. мала успіхи, ми не спостерегали. Це породжує чималі сумніви що-до їх кваліфікації.

За розміри утримання директорів див., прим., „Дополн...“ Віта, ст. 543 — 4 й ин. (даних з цього питання зустрічаємо чимало, знайомимся тут з $\%$ -вою від продукції формою винагороди й т. ин.).

КІЛЬКІСТЬ ТА СКЛАД ДИРЕКТОРІВ І УПРАВЛІТЕЛІВ ПО ДНЯХ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ Р. 1848 — 9.

№№ по черзі	КРАЇНИ ТА ГУБЕРНІ	Директори				Управителі																	
		Разом	Чужоземці Абсол. У ⁰ / ₀ ⁰ / ₀ -ках	Дворяни Абсол. У ⁰ / ₀ ⁰ / ₀ -ках	Разом	Дворяни Абсол. У ⁰ / ₀ ⁰ / ₀ -ках	Чужоземці Абсол. У ⁰ / ₀ ⁰ / ₀ -ках	Кріпаки Абсол. У ⁰ / ₀ ⁰ / ₀ -ках	Сами помічники Абсол. У ⁰ / ₀ ⁰ / ₀ -ках	Купці	Одставні військові	Вільновідпущені	Вихованці техно- логічн. інст.	Одноворці	Опіка	Різні							
1	Київщина . . .	27	18	—	46	25	—	9	—	—	—	8	—	1	—	—	—	—	—	1			
2	Поділля . . .	6	4	—	32	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1		
3	Волинь . . .	4	2	—	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	
4	Разом . . .	37	24	64,9	81	38	46,9	20	24,7	2	2,5	14	17,3	1	2	—	—	—	—	—	—	2	
5	Чернітвіщина . .	1	1	—	22	1	—	4	—	9	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	5	
6	Полтавщина . .	—	—	—	12	—	—	1	—	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	
7	Харківщина . . .	—	—	—	24	1	—	6	—	8	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1	Херсонщина . . .	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
II	Разом по Україні У ⁰ / ₀ ⁰ / ₀ -ках до заг. числа . . .	38	25	65,8	140	40	28,6	31	22,1	28	20,0	21	15,0	5	2	2	1	1	—	—	—	—	9
III	У ⁰ / ₀ ⁰ / ₀ -ках до заг. числа . . .	97,4	96,2	—	58,1	100,0	—	77,5	—	43,3	—	37,5	—	50,0	25,0	33,3	33,3	100,0	—	—	—	—	50,0
III	Росія . . .	1	1	—	101	—	—	9	8,9	30	29,7	35	34,7	5	6	4	2	—	—	—	—	—	9
III	Загалом число . . .	39	26	66,7	13	33,3	241	40	16,6	40	16,6	58	24,1	56	23,2	10	8	6	3	1	1	1	18

рахувати управителів) та становлять до загальної кількості згадок за директорів на Правобережжі досить поважний відсоток — 35,1⁰/₀.

Мало також можна сказати і за іншу групу керівників ц-нь — управителів (у таблиці знову не додержано однієї якоїсь ознаки).

Найбільше тут впадає в вічі перевага дворян-управителів на Правобережжю — 46,9⁰/₀ (по Україні 28,6⁰/₀ та відсутність (?) їх у самій Росії), кріпаків на Лівобережжю — 44,1⁰/₀ (на Правобережжю 2,5⁰/₀, по Україні 20,0⁰/₀ та самій Росії 29,7⁰/₀) та самих поміщиків (чи економ. контор) у Росії — 34,7⁰/₀ (на Правобережжю — 17,3⁰/₀, на Лівобережжю — 11,9⁰/₀) (цю форму маємо тільки (?) на Харківщині — 29,2⁰/₀, по Україні — 15,0⁰/₀).

Вважаємо, що господарі-поміщики (особисте керівництво з боку господарів не поміщиків мали 1—2 випадки, що потрапили до графи „різних“) здебільшого та тим чи іншим способом скрізь доглядали за своїми заводами. Через це відносна перевага даної форми керівництва в Росії ледві чи являє собою позитивну рису, а свідчить скорше за більшу примітивність там цукроварства. З цього боку управителів-кріпаків уважаємо навіть за поступовішу форму керівництва, бо можна чекати якоїсь спеціалізації та окреслення функцій певних осіб ¹⁾.

Група управителів-чужоземців становила на Україні 22,1⁰/₀ (Правобережжя — 24,7⁰/₀, Лівобережжя — 18,6⁰/₀) та в Росії тільки 8,9⁰/₀ чи 77,5⁰/₀ усіх чужоземців-управителів працювало по ц-нях України.

За представників інших груп управителів говорити не доводиться, бо числа їх надто вже були малі. Цікаві тільки дані за управителів-купців по поміщицьких ц-нях. Тут навмисне однесено управителів-купців (були й такі) по власних купецьких ц-нях до графи „різні“, бо хотілося з'ясувати їх кількість по поміщицьких заводах. Нам здається, що числа ці цікаво було вилучити, бо найскорше в особі цих ц-нь маємо одну з форм поширення торговельного капіталу в нашій цукровій промисловості (числа купецької оренди подано вище, кількість власних купецьких ц-нь для того часу див. в іншій і згаданій вже нашій статті).

Промовисті ще малі числа управителів (директорів?) заводів по графі — вихованців Технологічного Інституту. До того-ж вони не помилкові, бо, прим., у Толпигіна („Сах. пром...“, ст. 33) знаходимо вказівку, що р. 1850-го по цукро-бурякових заводах кол. Рос. Держави їх працювало тільки коло 7-ми душ.

Зупинимся тепер коротко ще на праці робочої худоби.

В дальшій таблиці № 6 подано числа кількості робочої худоби по ц-нях України та Росії р. 1848 — 9 підчас виробництва. Отже кількості

¹⁾ З другого боку управителі-кріпаки, можливо, були більш звязані що-до своєї ініціативи. Це позначилося, здається, навіть при облікові ц-нь р. 1848. Прим., по Полтавщині (з 17-ти дійових ц-нь на 9-ти були управ.-кріпаки чи мало не 53⁰/₀) та й по інших губернях по ц-нях, де за управителів були кріпаки, подано здебільшого недоречні числа. Часто при чималій площі посіву та доброму врожаєві показано дуже малу продукцію (чи не в звязку з чутками за акциз кріпак боявся пошкодити якість інтересам господаря?), сумнівні числа за кількість робітників й ин.

худоби, що вживалася в сільсько-буряковому господарстві, ці числа не одбивають¹⁾).

Як бачимо, дані за худобу подали 257 ц-нь, з яких по Україні — 159 заводів чи 61,9⁰/₀²⁾. Разом коней та волів було 6.552 голови, що з них 4.855 голів чи 74,1⁰/₀ припадало на Україну. Тоб-то на Україну припадав більший ⁰/₀ худоби ніж ⁰/₀ ц-нь, які подали за неї відомості, та ⁰/₀ тих-же дійових ц-нь. Пояснення цьому, певно, треба вбачати в більших розмірах ц-нь на Україні та, можливо, в більшій механізації окремих робіт. Проте ⁰/₀ самих коней був для України значно менший, становлячи 64,1⁰/₀ від загальної кількості коней для України та Росії разом (3.569 г.). Він підвищувався коштом волів, яких на Україну припадало 2.567 г. чи 86,1⁰/₀ від загальної їх суми. Відсоток-же волів взагалі був вищий по ц-нях України, досягаючи 52,9⁰/₀ проти 24,5⁰/₀ по самій Росії.

Але разом коней і волів уживали не по всіх ц-нях. Були ц-ні, які вживали тільки коней або тільки волів чи, нарешті, тих і тих разом. Перший тип ц-нь переважав, з різною тільки інтенсивністю і в Росії, і на Україні. Він становив по самій Росії 82,7⁰/₀ ц-нь, що подали відомості за худобу, та 61,0⁰/₀ по самій Україні.

Другий-же та третій типи займали вже різні місця. На Україні на другому місці були ц-ні, що вживали тільки волів — 25,2⁰/₀, та на третьому з мішаною худобою — 13,8⁰/₀. У Росії-ж на другому місці стояли ц-ні з мішаною худобою — 9,2⁰/₀, та на третьому, які користувалися тільки волами — 8,1⁰/₀. Взагалі-ж на Україні була більша частина ц-нь з числа тих, що працювали волами — 83,3⁰/₀ від їх загального числа і мішаною худобою — 71,0⁰/₀ та менше з працею тільки коней — 54,5⁰/₀, порівнюючи з ⁰/₀-ком усіх ц-нь, які дали відомості за худобу (61,9⁰/₀).

Як-же розподілялася та худоба по ц-нях окремих губернь України? Що-до загальної кількості худоби, то на першому місці стояла Київщина, на яку припадало 58,5⁰/₀ від підсумку по Україні, на другому Поділля — 12,6⁰/₀, далі Харківщина — 10,0⁰/₀, Чернігівщина — 9,8⁰/₀, Полтавщина — 4,7⁰/₀, Волинь — 4,0⁰/₀ та Херсонщина — 0,4⁰/₀. Велике число худоби по

1) У „Стат. обоз...“ не можна знайти виразного окреслення обсягу роботи цієї худоби. Проте вираз „во время производства употребляется... лошадей и ..волось“, якого вживається скрізь, має свідчити, що дані ці не стосуються с-кого г-ва. Тільки один раз (Рязан. губ., Данк. пов., ц-ня Шишкова) застережено, що позначені 20 волів уживаються „для обработки земли, а терка приводится въ движение наемными волами“ (і тут-же подано число коней — 4 коня, що працюють коло терки ?).

Толпигін, говорячи за ці числа худоби по ц-нях р. 1848 („Сах. пром...“, ст. 19), називає всю цю худобу — „підводами“ (що мали підвозити сировину до бурячної ?). Але за „Стат. обоз...“ чимала кількість цієї худоби — працює саме коло терок.

2) Вважаємо, що число ц-нь, які подали відомості за худобу, менше від числа дійових заводів тому, що (окрім звичайних пропусків та, може, й частини парових ц-нь ?) чимало ц-нь вживало найману худобу (прим., за „Стат. обоз...“ на ц-ні Іюніна в Ворон. губ., Бірюч. пов. й ин.).

У „Свѣдѣніяхъ...“ можна знайти і ціни на найману худобу, див., прим., ст. 44.

Київщині знову вплинуло на $\%$ -ки її по інших губернях, через що числозі позначення тих $\%$ розбігаються з $\%$ -ми дійових ц-нь й ин. Черга-ж, за якою йдуть губерні по загальній кількості худоби, мало не та сама. Тільки Чернігівщина, яка раніше стояла перед Харківщиною, поступилася їй своїм місцем. Гадаємо, що при мало не однаковій кількості дійових ц-нь по цих двох губернях, тут могло вплинути більше число парових ц-нь, що спостерегалось на Чернігівщині.

Виключно кінську працю прикладали максимально на Полтавщині — 100,0 $\%$ ц-нь (?), далі на Поділля — 74,1 $\%$, Волині — 66,7 $\%$ й ин., знижуючися мінімально тільки по Київщині — 50,0 $\%$. Пересічно на одну ц-ню коней припадало від 23 голів на Київщині та Волині до 13 голів на Полтавщині (по Україні пересічно — 19 г., по Росії — 15 г.).

Працю виключно волів уживали на Херсонщині (але-ж одна ц-ня), далі на Чернігівщині — 47,6 $\%$, Волині — 33,3 $\%$ й ин., знижуючись мінімально на Харківщині — 12,5 $\%$. Максимум пересічної кількості волів (голів) на одну ц-ню більший від такого-ж для коней. Вищий її рівень маємо для Київщини — 65 голів, Поділля — 33 голови та нижчий — 17 голів для Харківщини (рахуючи волів на пари — матимемо мінімум нижчий ніж для коней). Пересічна для всієї України становить 43 голови проти 36 по самій Росії.

Для ц-нь з мішаною працею худоби найбільший $\%$ маємо на Харківщині — 33,3 $\%$ ц-нь, потім на Київщині — 21,7 $\%$, далі одразу маємо — 3,7 $\%$ для Поділля й начеб-то зовсім не зустрічаємо цього типу ц-нь по інших губернях України.

Отже, з цього випливає, що найбільший $\%$ волів у відношенню до суми коней та волів разом маємо по ц-нях Херсонщини — 100,0 $\%$, далі на Київщині — 62,9 $\%$, Чернігівщині — 56,1 $\%$, Харківщині — 40,6 $\%$, Поділля — 39,8 $\%$, Волині — 29,2 $\%$ та нічого (?) не маємо для Полтавщини. Між иншим на підвищення $\%$ волів, певно, впливала ще можливість та бажання власників ц-нь використати покидьки від виробництва, прим., жмаки ¹⁾.

IV.

На таблиці № 7 позначено площу посіву цукрового буряку в десятинах ²⁾. Заводський посів буряку по всіх цукрових губернях України та Росії р. 1848 — 9 досягав 29.840 десятин ³⁾. З них на Україну припа-

¹⁾ Див. „Свѣдѣнія...“, ст. 46 — 9, статут Малорос. Ком. й ин.

²⁾ З приводу розмірів десятини в „Стат. обоз...“ безпосередніх вказівок не подано. Але оскільки серед поза заводських даних зустрічаємо тільки 5 приміток „хоз. дес.“ чи „сороков. дес.“ (Орловська та Тульська губ.; перечислили на звичайні дес.) — можна вважати, що решта десятин, то є казенні.

³⁾ У „Стат. обоз...“ число десятин посіву визначено в розмірі 35.205 дес. (див. 4-ий рядок табл.). Це число стосується заводського посіву. Але-ж після виправлення кількох помилок (особливо для Орловської губ., де замість 3.620 дес. можна знайти тільки 372 дес.) наше число зав. посіву поменшало. Замість того обрахували умовно площу купованого буряку (поділяючи суму купов. буряку на число пересічного врожаю в певній

Табл. № 7.

ПЛОЩА ПОСІВ ЦУКРОВОГО БУРЯКУ НА УКРАЇНІ ТА РОСІЇ Р. 1848 — 9 (ДЕСЯТИН).

№ по черзі	ПОСІВ	Україна										Росія		Разом	
		Разом		Правобережжя	Губернії							Разом		Абсол.	У %/о-ках
		Абсол.	У %/о-ках		Київщина	Поділья	Чернітв-щина	Харків-щина	Полтав-щина	Волинв	Херсон-щина	Абсол.	У %/о-ках		
1	Загальний	27.700	75,8	20.540	15.142	4.232	3.166	2.470	1.452	1.166	72	8.829	24,2	36.529	100,0
	У %/о-ках по самій Україні . . .	100,0	—	74,2	54,7	15,3	11,4	8,9	5,2	4,2	0,3	—	—	—	—
2	Заводський	23.290	78,1	18.095	13.575	3.370	1.720	2.160	1.255	1.150	60	6.550	21,9	29.840	100,0
	Цукроварень, що сіяли	183	—	116	70	36	25	24	17	10	1	104	—	287	—
	Пересічно 1-а ц-ня сіяла	127	—	156	194	94	69	90	74	115	60	63	—	104	—
3	Плантаторський	4.410	65,9	2.445	1.567	862	1.446	310	197	16	12	2.279	34,1	6.689	100,0
	У %/о-ках до заг. числа	15,9	—	11,9	10,4	20,4	45,7	12,5	13,6	1,4	16,7	25,8	—	18,3	—
4	За підсумком оригіналу	25.306	71,9	20.255	15.615	3.490	1.461	2.275	1.255	1.150	60	9.859	28,1	35.205	100,0

дало 23.290 д. чи 78,1⁰/₀. Цей ⁰/₀ більший від ⁰/₀-ків дійових ц-нь, якого дістали вище для України, та має певно свідчити за більшу пересічно площу посіву однієї ц-ні на Україні. Дійсно, площа заводського посіву, що пересічно припадала на одну ц-ню по Україні, становила 127 дес., тимчасом як по самій Росії — 63 дес. (пересічна для обох країн — 104 дес.).

Але крім заводського посіву вже і на той час мав місце посів плантаторський (не заводський)¹⁾. Даних за площу посіву плантаторського буряку в „Стат. обоз...“ немає. Проте, виходячи з чисел кількості купованого буряку, що в джерелі позначено, та з вирахованої пересічної

губерні для буряку зав.), для якої в „Стат. обоз...“ чисел подано не було. Через те остаточно сума десятин посіву буряку р. 1848 — 9 (площа завод. посіву та плантаторського) тут навіть більша ніж в підсумковій оригіналу та досягає 36.529 дес.

Щодо підстави, за якою вважали можливим привіняти врожай плант. посівів до заводських, то можемо послатися, прим., на відомості за врожай селянських посівів (врожай у плантаторів-помічників певно-ж були вже не гірші від селянських). Відомості ці вміщено в спеціальному розділі „Свѣдѣній...“ (ст. 23—4) під назвою „Разность урожаяевъ свекловицы на помѣщичьихъ поляхъ и у крестьянъ“.

¹⁾ В літературі з цукрової пром. зустрічаємо чимало згадок (спец. праць не багато) за ц-бурякове плантаторство на Україні та Росії. Вважаємо, що на підставі даного матеріалу можна зробити деякі поправки до тих поглядів з приводу дати незаводського бурякосіяння, що їх висловлювано з цього приводу. Прим., за словами проф. А. Ярошевича і „Крест. плант. сах. свеклы“ — „Очерки эк. жиз. Ю.-З. края“. вип. V. К. 1912) на ст. 4—6 позначеної роботи селянські плантації (не рахуючи виїнятків) з'явилися тільки від часу купецьких ц-нь, бо-ж поміщики цукро-заводчики не мали до того в них потреби. За даними В. Ландо („Крестьянские плант. в свеклов. хоз. Укр.“ — Вістн. Ц. Пром., К. 1920, № 1, ст. 19) селянське плантаторство до 70-х р.р. сливе не існувало, за Л. Б.-Бухановським („Сел. буряківництво на Україні“, т. I, вип. 1, К. 1926, ст. 20) можна гадати, що вони з'явилися тільки — „... на другий день після знищення кріпацтва“ й т. ін.

Отже за даними „Стат. обоз...“ виявляється, що бурякове плантаторство взагалі та сел. й не тільки підневільне зокрема мало місце ще р. 1848 — 9 (див., прим., допис Ляліна, за яким сел. бурякосіяння мало місце ще перед 1835 р., прим., на 100⁰/₀ у Мальцева в Калуз. г.; „Биб. для Чт.“, 1835 р., кн. 2, ст. 22). Та й вага його була чимала — 25,8⁰/₀, прим., по самій Росії. До цього почасті спричинялося те, що деякі власники ц-нь вважали за вигідніше для себе вживати купований буряк (з часом бажання підвищити цукровість буряку знову штовхала до поширення власних плантацій), почасті-ж до цього призводила тодішня традиція сіяти буряк по городах. Власної-ж городньої землі у поміщика часто не ставало. Таким чином, у розвиткові сел. буряківництва, як і всієї нашої цукр. пром., були свої левні фази.

На жаль тільки за даними „Стат. обоз...“ не можна точно обрахувати ваги селянських кріп. та некріпацьких посівів серед усього плантаторського бурякосіяння (площу плант. посівів вираховано тут за кількістю купованого буряку; отже, ні складу, ні навіть кількості плантаторів не можна подати, бо загальне число купов. буряку для певної ц-ні могло складатися з кількох покупок у різних осіб...). Маємо тільки, прим., окремі вказівки, що в Тульській г. на заводі Бобринського селяни сіють буряк по городах, на просторі 350 дес., що на ц-ні Засецького в Калузькій г. по селянських конопляцях сіється всі 100⁰/₀ буряку й ін. Див. ще, прим., у „Свѣдѣніяхъ...“ на ст. 3—5 навіть спеціальний розділ — „Кто преимущественно занимается воздѣльваніемъ свекловицы: крестьяне или помѣщики?“, Грум-Гржимайла „О свекло-сах. пром...“ ст. 47, за яким р. 1858 з 77.277 дес. загального посіву ц. буряку в кол. Рос. Держ. — 28.000 дес. сіяли селяни, Селецького „Рѣчь... при открытіи... памятника... Бобринскому“ К. 1872, ст. 5—6, Понятовського — ст. 4 й ін.

врожайности буряку для заводських посівів по кожній губернії, можна обчислити приблизно і площу для нього. Отже, площа купованого буряку для України та Росії становила — 6.689 дес. З них на Україну припадало 4.410 дес. чи 65,9%. Порівнюючи останнє число з %-ком заводського посіву, якого дістали для України (78,1⁰/₀), бачимо, що ц-ні України певно мали кращі умови для запровадження власних посівів, бо в меншій мірі вдавалися до плантаторського буряку ¹). Що-ж участь плантаторського посіву була на Україні менша, видно ще з %-ку, який він тут займав. Від суми заводської та незаводської площі посіву (27.700 д. для України та 8.829 д. для Росії) плантаторський посів становить 15,9% по Україні та цілих 25,8% по Росії.

Окремі губернії що-до загальної кількості десятин посіву йдуть у звичайному порядку. Але такий порядок змінюється за іншими ознаками. За пересічними розмірами заводського посіву на першому місці маємо Київщину — 194 дес., далі — Волинь — 115 д., Поділля — 94 д., Харківщину — 90 д., Полтавщину — 74 д. та Чернігівщину — 69 д. На підвищення цих пересічних на Правобережжі і в порівнянні з Лівобережжям вплинула більша кількість великих цукрових господарств. Тимчасом як на Харківщині максимум посіву досягає 350 д. (ц-ня Голіцина) та й число це зустрічається один раз (Черн. — 160 д. — Скоропадський, Полт. — Рітер — 250 д.), на Київщині ми маємо навіть для кількох заводів максимум у розмірі 600 д. (Бобринський, Яхненко) та багато господарств з посівом 250, 400 і 500 д. (Лопухін, Потоцький, Браніцький й ин.). Дрібніші проти Київщини були господарства Поділля (Свейковський 200 — 300 д., Шамбек — 200 д., 4 ц-ні з посівом в 150 д. й инш.) та Волини (Сангушка — 300 та 260 д., Браніцької 200 д. та ин.).

Так само в іншому порядку ніж звичайно йдуть губернії й за ознакою відносної ваги плантаторського посіву. Тодішне плантаторство що-до загальних розмірів посівної площі найбільш поширене було на Чернігівщині — 45,7⁰/₀ від загальної площі, далі маємо Поділля — 20,4⁰/₀, Херсонщину — 16,7⁰/₀, Полтавщину — 13,6⁰/₀, Харківщину — 12,5⁰/₀, Київщину — 10,4⁰/₀ та нарешті Волинь — 1,4⁰/₀.

В таблиці № 8 на наступній ст. позначено кількість цукрового буряку в берк. ²), що р. 1848—9 їх було зібрано на Україні та Росії. Загальне число

¹) Вважаємо, що таке явище, мимо инших чинників, могло бути і в звязку з більшим порівнюючи з Росією переходом посівів буряку на Україні до польових земель.

²) З приводу розмірів чи ваги одного берк. буряку того часу важко подати остаточний висновок. В самому „Стат. обоз.“ за це вказівок не знаходимо. В „Свѣдѣніяхъ...“ же на ст. 30-й можна знайти, прим., таке: „Пріємъ свекловицы на заводахъ (на Київ.) какъ съ своихъ плантацій, такъ и покупной, производится берковцами, считая его въ 11 и даже 12 п-въ, а на нѣкоторыхъ з-хъ даже въ 15 п.“ (до цього речення в кінці сторінки подано таку примітку: „Смотря по тому, какъ она очищена отъ земли и кореньевъ, такъ что совершенно чистой будетъ 10 п.“). На Черн. більше приймають „на мѣру, считая берковецъ въ 12 четвериковъ“, селяни-ж говорили, що де-інде за берк. уважають 15 четвериків (отже, инша мірка для селян. буряку, як згодом і навіть тепер обваження, практикувалося здавна)

КІЛЬКІСТЬ ЗЕРНАНОГО ПУКР. БУР'ЯКУ НА УКРАЇНІ ТА РОСІЇ Р. 1848 — 9 (В ВЕРК.).

№№ по черзі	Україна										Росія		Разом		
	Разом					Губернії					Разом		Абсол.	У % ⁰ / ₀ -ках	
	Абсол.	У % ⁰ / ₀ -ках	Правобережжя					Лівобережжя							
1	Загальне число	1.960.065	77,7	1.537.975	1.173.025	293.950	177.100	159.500	79.390	71.000	6.100	562.820	22,3	2.522.885	100,0
	У % ⁰ / ₀ -ках по самій Україні	100,0	—	78,4	59,8	15,0	9,1	8,1	4,1	3,6	0,3	—	—	—	—
2	Пересічно припадало на 1-у дню	10.716	—	13.258	16.757	8.165	7.084	6.646	4.670	7.100	6.100	5.025	—	8.552	—
	Купованого	295.200	67,0	182.400	121.500	59.900	81.000	20.000	10.800	1.000	1.000	145.320	33,0	440.520	100,0
3	За підсум. оригіналу	2.004.475	Є0,3	1.607.100	1.271.250	265.850	148.980	159.905	82.390	70.000	6.100	491.050	19,7	2.495.525	100,0

буряку становило 2.522.885 берк. З цього числа на Україні збирали 1.960.065 берк. чи 77,7⁰%. Як бачимо, цей % є трохи вищий від %-ку посівної площі, що припадала на Україну (75,8⁰%). Це можливо промовляє за вищу пересічно врожайність буряку на Україні порівнюючи до Росії (за це буде нижче).

В залежності від рівня врожаю неоднакового по різних губернях України — змінюються й деякі інші відносні числа. Приміром, і за розміром посівної площі, і за кількістю буряку Київщина стояла на першому місці. Але, коли в першому випадкові на Київщину припадало 54,7⁰% посівної площі (від загальної кількості по самій Україні), то тут маємо 59,8⁰%. Навпаки для Чернігівщини мали — 11,4⁰% посівної площі й тільки — 9,1⁰% буряку.

Те саме треба сказати й з приводу %-ку купованого буряку. З загальної суми кількості купованого буряку (440.520 берк.) на Україні купувалося 295.200 берк. чи 67,0⁰%, тимчасом як площа посіву цього купованого буряку становила 65,9⁰% від загальної плантаторської.

Що-ж до пересічної кількості буряку, яка припадала на одну ц-ню, то тут Україна вже значно випереджала Росію. В Росії одна ц-ня пересічно переробляла 5.025 берк., тимчасом як на Україні — 10.716 берк.¹⁾ По губернях-же України попереду йшло Правобережжя.

В дальшій таблиці № 9 подано повибрани числа за кількість ц-нь, які купували буряк. З числа дійових ц-нь усього купували буряк 135 заводів чи 45,8⁰%. З них на Україні купувало 86 ц-нь чи 63,7⁰% та в Росії 49 заводів чи 36,3⁰%. До чисел дійових ц-нь на Україні та Росії ці заводи становлять 47,0⁰% для України та 43,8⁰% для Росії. Отже, близько половини тодішніх заводів мусіли були купувати буряк.

Розглядаючи ці числа „Стат. обоз...“ пильніш, бачимо, що на той час переважали ц-ні, котрі купували менш як половину потрібного їм для виробництва буряку. Більше-ж од половини купували по Україні тільки 20 ц-нь, чи 23,3⁰% від 86 заводів, що вживали заводський буряк. Так само і в Росії, тільки 8 ц-нь з 49, чи 16,3⁰% купували більш

За розміри берк. можна навести ще ранішу згадку Ляліна („О свеклосах пром...“, ст. 4) — „У нашихъ заводчиковъ... нѣтъ еще опредѣленной мѣры... Для ясности обозрѣнія я всѣ отчеты привожу здесь въ одну мѣру: т.-е. 10 пудовъ очищенныхъ корней принимаю за единицу мѣры и называю берковцемъ“. Для пізнішого часу зустрічаємо, прим., у Цех-го („Истор. обоз...“, ст. 24) посилку на доповіді Андреева та Грум-Гржимайла за врожайність буряку р. 1860-го і берк. в нього позначено — 10-ти пудові. Те-ж бачимо у Віта („Руков...“, ст. 256), у Понятовського (ст. 9) маємо берк. розміром в 11 пуд. (з приміткою, що одного пуда додано на необщищену землю) й т. ин.

Але-ж оскільки, як запроваджувано саме р. 1848 акциз, норму виходу цукру було обраховано в розмірі 12 ф. з десятипудового берк. (див. Толпигіна „Сах. пром...“, ст. 7 та 2-е збір. законів, т. XXIII, від. I, № 22.024, гл. 2-га, § 10), найскорше і в „Стат. обоз...“ розмір берк. прийнято в 10 пуд.

¹⁾ За даними „Произв. программы на 1921 — 22 г.г.“ р. 1914 — 15 одна ц-ня в кол. Рос. Держ. перероблювала за сезон виробництва пересічно 303.555 берк., року-ж 1920 — 21 в Київському районі — 15.951 берк. (ст. 19).

КІЛЬКІСТЬ ДНЬ НА УКРАЇНІ ТА РОСІЇ, ЩО Р. 1848—9 КУПУВАЛИ БУРЯК.

№№ по черзі	ПІКРОВАРНІ		Україна										Росія		Разом	
	Абсол.	У % 0/0-ках	Губернії										Абсол.	У % 0/0-ках	Абсол.	У % 0/0-ках
			Разом		Правобережя		Київщина	Поділля	Чернігівщина	Харківщина	Полтавщина	Волинь				
1	Загальне число	85	63,7	50	31	18	18	12	5	1	1	1	49	36,3	135	100,0
	У % 0/0-ках до кількості днівних	47,0	—	43,1	44,3	50,0	72,0	50,0	29,4	10,0	100,0	43,8	—	45,8	—	
2	Що купують більш ніж 50 ^{0/0} буряку	20	71,4	6	3	3	13	—	1	—	—	8	28,6	28	100,0	
	У % 0/0-ках до заг. числа	23,3	—	12,0	9,7	16,7	72,2	—	20,0	—	—	16,3	—	20,7	—	
3	Що купують усі 100 ^{0/0} буряку	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	100,0	8	100,0	
4	Пересічно купувала 1-на дня (берк.)	3.433	—	3.648	3.919	3.328	4.500	1.667	2.160	1.020	1.000	2.966	—	3.263	—	
5	Пересічна ціна 1-го берк. (коп. ср.)	57,1	—	57,5	61,6	48,0	58,4	49,4	60,5	—	50,0	58,4	—	57,6	—	

як половину потрібної їм сировини. Але в Росії були й такі ц-ні — теж 8 заводів, що купували всі 100% буряку. Через те % ц-нь, що купували більш як половину буряку, підвищується в Росії аж до 32,6%.

Подібно-ж до того, як на одну ц-ню на Україні пересічно припадало більше буряку, ніж у Росії, маємо для неї і більше пересічне число купованого буряку для одного заводу. Тільки раніше спостережали відношення 10.716 берк. на Україні—до 5.025 берк. по Росії, а тут 3.433 берк. проти — 2.966 берк.

Одзначімо ще, що ціна берк. буряку була на Україні трохи нижча (обрахували звичайну арифметичну) ніж у Росії, становлячи для першої 57,1 копійки сріблом та 58,4 коп. для Росії.

По окремих губернях України ц-ні, що купували буряк, за їх %-ком до дійових заводів ідуть у такому порядку: Чернігівщина — 72,0%, до дійових ц-нь, Поділля — 50,0, Харківщина — 50%, Київщина — 44,3%, Полтавщина — 29,4% та Волинь — 10,0%.

Подібно до цього розташовуються губерні і за такою ознакою, як купівля більшої половини потрібного для виробництва буряку. На першому місці тут знову маємо Чернігівщину, де з 18-ти заводів, що купували буряк, 13 ц-нь чи 72,2% купували більш як половину своєї виробничої норми. Далі маємо Полтавщину — 20,0% (один завод), Поділля 16,7% й ин. Перше-ж місце належить Чернігівщині й що-до пересічної кількості купованого буряку¹⁾ на одну ц-ню — 4.500 берк. (мінімум Харк. — 1.667; для Волини та Херс. маємо навіть 1.000 берк., але-ж тільки по одному випадкові).

Подивімося тепер, яка була врожайність буряку в ті часи.

Таблицю № 10 з числами врожайности р. 1848 — 9 цукрового буряку по всіх цукрових губернях України та Росії з тим більшим правом можна подати, що „Стат. обоз.“ зазначає врожайність для кожної ц-ні. Вже виходячи з урожайности та площі посіву, автори „Стат. обоз.“ обраховують (і то тільки як підсумок для губернь) збір буряку. Перевіривши числа збору буряку на підставі пересічної врожайности та пересічної площі посіву для кожної окремої ц-ні, ми, поділяючи загальне число збору на загальну площу посіву буряків певної губерні, здобули числа для цієї таблиці. Отже, тут тільки технічно закінчено те, що мали зробити автори „Стат. обоз.“ (таблиці врожайности по губернях в оригіналі не подано)²⁾.

¹⁾ Як одзначено в додаткові № 2, до чисел за буряк (і продукцію) для Чернігівщини у нас внесено чималі корективи, що тут могли вплинути на пересічні.

²⁾ За можливий розмір р. 1848 — 9 берк. буряку та десятини — див. примітки до таблиць № 7 та № 8.

Про сьогочасні розміри врожаю ц. буряку можуть промовляти, прим., такі числа врожайности за десятиліття 1905 — 1914 р.р.: Харків. — 101 берк., Чернігів. — 99 б., Полт. — 96 б., Київ. — 87 б., Под. — 84 б., Херс. — 84 б. та Волинь — 83 б. і далі для Росії — Курська г. — 88 б., Тамб. — 78 б., Ворон. — 70 б., Орлов. — 55 б. та Тульська — 50 б. („Персп. план.“, ст. 54, табл. 22).

ПЕРЕСІЧНА ВРОЖАЙНІСТЬ ЦУКР. БУРЯКУ НА УКРАЇНІ ТА РОСІЇ Р. 1848 — 9 (БЕРК. З ДЕСЯТИНИ).

У к р а ї н а		Р о с і я				Р а з о м					
Місце	Губерні	Берківців з десятини	Місце	Губерні	Берківців з десятини	Місце	Губерні	Берківців з десятини	По ср. з десяти на	Країни	Берківців з десятини
1	Херсонщина .	85,0	1	Тверська . .	140,0	9	Нижегородська.	66,6	I	Україна . .	71,5
2	Київщина	77,5	2	Кадузька	84,5	10	Вороніжчина .	65,4		Правобережжя	74,9
3	Поділья	69,5	3	Пензенська . .	81,8	11	Тульська	57,2	II	Росія	63,7
4	Харківщина . .	64,6	4	Смоленська . .	81,8	12	Тамбовська . .	56,5	III	Разом	69,8
5	Волинь	60,9	5	Гродненська .	76,0	13	Рязанська . . .	54,8			
6	Чернігівщина .	56,0	6	Орловська . . .	75,0	14	Могилівська . .	54,7			
7	Полтавщина . .	54,6	7	Симбірська . .	70,0	15	Мінська	35,8			
			8	Курщина	68,3	16	Саратовська . .	60,0			

Як бачимо, врожайність по різних губернях була не однакова. Проте, коли одкинути дві крайні губерні — Тверську ¹⁾ та Мінську, що їхні числа врожайности до того-ж побудовано на надто недостатній кількості спостережень, то розміри врожайности будуть трохи рівніші. Максимум урожайности припадає тоді на Херсонщину — 85,0 берк. чи краще на Калузьку губерню — 84,5 берк. І тільки четверте місце після Калузької, Пензенської, ба навіть Смоленської займає, прим., Київщина — 77,5 берк., що розмірами продукції, кількістю ц-нь, робітництва, то-що, посідала перше місце серед усіх губернь України та Росії.

Взагалі-ж звертає на себе увагу той момент, що губерні, які вже тоді, як і опісля (питома вага деяких з них свого часу знижувалася), вважалися за цукрові, прим., Київщина, Поділля, Харківщина, Тульська, Курщина й инш. — за цима даними р. 1848 — 9 далеко не займали виключного становища (Тул. — 57,2 б., Тамб. — 56,5 б., Харк. — 64,6 б., Черн. — 56,0 б., то-що). Натомість ми мали тоді в самій Росії начеб-то кращі що-до врожаю буряку губерні, прим., Калузьку, Пензенську — 81,8 б., Смоленську — 81,8 б., Гродненську — 76,0 б., Сибірську — 70,0 б., Нижегородську — 66,6 б., то-що ²⁾.

Але, порівнюючи дані для України та Росії в цілому, спостерегаємо досить виразну перевагу України. Пересічна врожайність на Україні становила 71,5 берк. з десятини (при мінімумі для Полт. — 54,6 берк.), тимчасом як у Росії тільки — 63,7 б. ³⁾.

¹⁾ Для Тверської г. (ц-ня Мещерського) в „Стат. обоз.“ подано такі вказівки: ґрунт землі — супісь, сіється буряку від 15 до 18 десятин та збирається до 140 б. з десятини, бо землю добре вгноюється.

²⁾ Вважаємо, що дані цієї таблиці ледві чи можуть промовляти на користь авторів „Персп. плану.“, які мають намір шукати „нових“ районів, нехтуючи старими, для будування модерних ц-нь. Як знаємо, буряку за тих часів сіяли більше по городах та низинах. Отже нижчі від деяких губернь урожаї, прим., на Київщині свідчать швидше за те, що бурякосіяння на Україні більшою мірою вийшло вже за межі городів та перейшло на землі польові. Через це ці дані мало порівняльні, а на менші-ж иноді врожаї буряку на Україні тут скорше треба дивитися, як на явище позитивне з боку цукровости буряку та загального поступу цукрової промисловости.

³⁾ Що-до врожаю буряку за того часу, то наша таблиця і вирахування за „Стат. обоз.“ не одходять од інших даних. Див., прим., „Свѣдѣнія.“ ст. 20 — 3, Ляліна („Библ.“, 1835 р., кн. 2; огляд відомостей Мальцева, Котца, полеміка з Давидовим і ин.), Фундуклія т. II, ст. 146 — 9 й ин., Віта „Руков.“ ст. 52, Толпигіна „Сах. пром.“ ст. 21, Цехановського „Ист. обоз.“ ст. 24, проф. Кочетова в Ж. М. Вн. Д. за 1855 р., кн. 10, ст. 85, „Хоз. обозр. 1851 г.“ в Ж. М. Гос. Им. за січень 1852 р., ст. 111 — 2 й ин.

Цікаві відомості за саму культуру ц. буряку маємо також по інших спец. розділах „Свѣдѣній.“, прим., „Мѣсто, занимаемое свекловицею въ сѣвооборотѣ“, „Удобрение“, „Обработка земли подъ св.“, „Посѣвъ св.“, „Полонье, продергиваніе и окучиваніе св.“, умови, що шкодять бурякові (між иншим, за сталість урожаїв ц. буряку порівнюючи до ин. культур — див. Ж. М. Гос. Им., V, 1852 р., ст. 115, за шкідників-же — Толпигіна „Сах. пром.“ ст. 22 — 3, Понятовського ст. 9, тут-же статтю „Наблюденія надъ гусеницею.“ й ин.) та нарешті за способи вибирати та зберегати буряки.

ВИХІД (ЗБІР) БУР. ЦУКРУ З ОДНІєї ДЕС. НА УКРАЇНІ ТА РОСІЇ Р. 1848 — 9 (ПУДІВ).

У к р а ї н а			Р о с і я					Р а з о м			
Місце	Г у б е р н і	Пудів	Місце	Г у б е р н і	Пудів	Місце	Г у б е р н і	Пудів	по класах	К р а ї н и	Пудів
1	Херсонщина .	34,7	1	Смоленська .	28,1	9	Пензенська .	17,6	I	Україна .	26,9
2	Волинь	31,7	2	Нижгородська .	27,6	10	Вороніжчина .	17,5		Правобережжя	29,2
3	Київщина . . .	30,4	3	Тверська . . .	26,6	11	Тульська . . .	17,2	II	Росія	18,2
4	Поділля	24,4	4	Гродненська .	25,3	12	Тамбовська . .	16,9	III	Разом	24,8
5	Чернігівщина .	24,3	5	Калузька . . .	22,1	13	Рязанська . . .	16,9			
6	Полтавщина . .	18,8	6	Курщина	20,7	14	Орловська . . .	16,6			
7	Харківщина . .	16,2	7	Сибірська . . .	20,0	15	Саратовська . .	15,0			
			8	Могилівська . .	19,6	16	Мінська	8,3			

Не маючи-ж змоги за браком відповідних даних у „Стат. обоз...“ подати відомості за цукровість буряку, що її необхідно було-б порівняти з урожайністю, наведемо хоча числа цукру, які припадали пересічно на одну десятину.

Таблиця № 11 на попередній ст. можливо, що швидше відбиває рівень успішности тільки самого виробництва. Але, як сказано вище, доводиться вдаватися до цих чисел цукру — продукції, що припадає на одну дес. посіву буряку, які до того-ж можуть стати в пригоді для з'ясування прибутковости посіву принаймні заводського буряку.

Як бачимо, Україна за цією ознакою значно випереджала Росію. З однієї дес. посіву буряку на Україні здобували пересічно 26,9 п. цукру-піску, тимчасом як у самій Росії тільки 18,2 п. ¹⁾

По окремих губернях України, коли рівняти їх до російських, було инакше. Тільки три губерні — Херсонщина, де припадало пересічно — 34,7 п. на дес., Волинь — 31,7 п. (що-до врожайности Волинь займала 5-те місце по Україні і 15-те, коли брати й рос. губерні) та Київщина — 30,4 п. (2-ге та 6-те місце) йдуть попереду од усіх інших.

Друга група — Поділля — 24,4 п. та Чернігівщина — 24,3 п. вже поступалася перед чотирма рос. губернями (Под. раніше мало 3-те місце по Україні та 10-те серед усіх г.г. разом, тепер 4-те та 8-ме; Черн. — 6-те та 18-те, тепер 5-те та 9-те).

Третя-ж група — Полтавщина — 18,8 п. (7-ме та 21-ше, тепер 6-те та 14-те) та Харківщина — 16,2 п. (4-те та 14-те, тепер 7-ме та 21-ше) поступалася вже перед багатьма губернями.

Проте, порівнюючи до місця, яке займали губерні України за даними з урожайности, мусимо констатувати, що за винятком Харківщини, всі вони значно посунулися наперед. Цукрові-ж губерні Росії (Тамб., Тульська, Орл., Вор., Кур.) або залишилися на давньому місці (від 6-го і нижче), або посунулися навіть назад ²⁾.

Але почавши говорити за кількість цукру, що припадала пересічно на одну дес. посіву буряку, перейдемо до загальних даних за продукцію.

¹⁾ За „Персп. планом...“ (ст. 64, табл. № 22) маємо, що за десятиліття 1905 — 1914 р.р. з однієї дес. посіву буряку здобували пересічно: на Харк. — 163 п. цукр Полт. та Черн. — 146 п., Київ. та Вол. — 141, Под. — 131 та Херс. — 126.

У Росії-ж Курщина давала 141 пудів, Тамб. г. — 119 п., Ворон. — 103, Орлов. — 87 та Тульська тільки 76 п. (у примітці-ж до цих чисел подано довідку, що в Німеччині при врожаї коло 150 берк. здобувають цукру близько 270 п. з дес.).

²⁾ У самому „Стат. обоз...“ даних за працю коло буряку (кількість робітників, ціни, форми праці й т. ин.), прибутковість бурякосіяння, то-що, бракує. Отже, за працю коло ц. буряку в с.-господарстві див., прим., Ляліна („Библиотека...“, 1835 р., кн. 2; між инш. тут на ст. 6 — 7 знаходимо цікаве зауваження, що в „Малороссії“ відчувається перевага пропозиції праці над попитом, що сьогочасні парові винокурні менше потребують робітників, то-що), Понятівського (між ин. за поданою на ст. 2 пропорцією кількості робітників до площі посіву можна вважати, що р. 1848—9 коло буряків на Україні працювало близько 90 тис. робітників, а разом з 29 тис. роб. на виробництві — понад 100 тис.), спец. розділі „Свѣдѣній...“ на ст. 5 — 6 („§ 2. Воздѣльваніе свекл.

V.

Табл. № 12.

КІЛЬКІСТЬ БУРЯКОВОГО ЦУКРУ, ЩО ЙОГО БУЛО ВИРОБЛЕНО НА УКРАЇНІ
ТА РОСІЇ р. 1848—9 (ПУДІВ).

№№ по черзі	ГУБЕРНІ ТА КРАЇНИ	Продукція		Пересічно вироб- ляла одна дійова ц-ня	Продукція за під- сумком оригіналу
		Абсол.	У %/о по Україні		
1	Київщина	459.650	61,6	6.566	382.400
2	Поділля	103.350	13,8	2.871	91.750
3	Волинь	37.000	5,0	3.700	37.300
	Разом	600.000	80,4	5.172	5.1.450
4	Чернігівщина	77.000	10,3	3.080	70.090
5	Харківщина	39.900	5,3	1.663	39.900
6	Полтавщина	27.370	3,7	1.610	14.000
7	Херсонщина	2.500	0,3	2.500	3.000
I	Разом по Україні	746.770	100,0	4.081	633.440
	У %/о/о	82,3	—	—	80,2
II	Разом по Росії	160.334	—	1.432	158.060
	У %/о/о	17,7	—	—	19,8
III	Разом для України та Росії	907.104	—	3.075	796.500
	У %/о/о	100,0	—	—	100,0

на пом'яц. полях") та на ст. 24—9 („§ 13. Исчисление работ и цѣнности ихъ, для воздѣльв. свекловицы; сравненіе ихъ съ колич. работъ для др. хоз. растений“) й ин.

Так само див. ще за більшу порівнюючи до ин. культур прибутковість того часу бурякосіяння, прим. Ж. М. Гос. Им. за травень 1852 р. ст. 115—„О сост. пенък. пром...“, допис Ха не н ка, де на ст. 235 зауважено, що з часу запровадження акцизу — гуральництво втратило свою попередню прибутковість, проф. Оглобліна „Предкап. фабр.“ ст. 108, проф. Слабченка „Матеріали. . .“ т. I, ст. 211, знову-ж спец. розділ „Свѣдѣній. . .“ („§ 15. Сравненіе выгодъ, получаемыхъ отъ свеклов., съ выгодами отъ др. растений“, ст. 32—4), де маємо й ціни перевозу буряку й ин. До речі, дані „Свѣдѣній...“ за Київщину досить важко погодити з відомостями Фундуклія (т. II, ст. 150), що обстоює перевагу пшениці на Київщині. Окрім того, в „Свѣдѣніяхъ...“ на ст. 29 та у статті „О сост. пенък. пром.“ й ин. знаходимо виразне твердження, що сіяти буряки вигідно тільки при віддаленні плантацій від ц-ні не більше як на 15 верстов (проте на ст. 31 „Свѣд.“ маємо приклади довозу буряків за 40 та навіть 70 верстов).

За прибутковість-же бурякосіяння того часу взагалі, вартість обробки однієї дес., собівартість берк. буряку, то-що див. ще Фундуклія т. II, ст. 146—7, Цеханов-

З таблиці № 12 бачимо, що загальна продукція буякового цукру р. 1848 — 9 досягала разом на Україні та Росії — 907.104 пудів¹⁾. З цієї кількості Україна виробляла 746.770 п. чи 82,3⁰/. Цей відсоток значно вищий од відсотку дійових цукроварень, кількості робітників, площі посіву, то-що. Та й не можна було чекати иншого наслідку (беручи дані оригіналу без змін — все одно маємо 80,2⁰/, див. останню графу), коли пересічно продукційність однієї ц-ні на Україні становила 4.081 п. цукру, проти 1.432 по самій Росії²⁾.

ського „Ист. обоз.“ ст. 14 та 24, дані „Смѣлы.“ на табл. до ст. 124, Віта „Руководство.“ ст. 256 (тут і у Фундуклія т. II, ст. 149 маємо окремі дані для заводського та плант. буяку), Толпигіна „Сах. пром.“ ст. 21, то-що.

Проте, різні розрахунки собівартости посіву та берк. буяку навіть для того самого часу рідко збігаються, подаються на різні гроші, часто не диференціюються по губернях, то-що, через те цілком вірні числа за прибутковість буякового господарства тієї доби, за питоми вагу витрат на робочу силу серед них й ин. — здобути важко. На перешкоді до цього, опріч суб'єктивізму власників-господарів, що подавали з цього питання дані, стоїть тодішній рівень і непогодженість звідомности (за неї див. „Ист. обоз.“ Цехановського, ст. 16, де подано висновки Бутовського).

¹⁾ За даними погуберських підсумків „Стат. обоз.“ кількість продукції р. 1848—9 становила, як бачимо, — 796.500 п. цукру. Взагалі що-до числа продукції цукру р. 1843, то можна зустрінути кілька варіантів. Прим., Віт („Руков.“, ст. 41) подає число — 796.500 п., в иншому-ж місці („Дополн.“, ст. 289) тільки 192.950 п.—У Толпигіна („Свеклосах. пром.“, ст. 5—6) знову маємо — 796.500 п. (певно через недогляд надруковано — „берківців“), потім 269.234 п. (застережено, що це за акц. нормою) та — 309.620 п. (за нормою-ж, але з додатком продукції заводів, звільнених од акцизу).—У Грум-Гржимайла („О свеклосах. пром.“, ст. 62) сказано, що 297 дійових ц-нь р. 1848 виробили 962.000 п. цукру (отже побільшення числа продукції, яке тут зроблено порівнюючи з підсумком оригіналу, навіть не дорівнює цій сумі), з яких оподатковано акцизом — 269.234 п. — „...по нормѣ снарядовъ и трехпроцентному содержанию сахара въ берк. свекловичъ“. — У Радцига на ст. 146 — 47 поруч суми 962 тис. п. подано ще й иншу — 1.195.000 п., джерела походження якої не позначено (вважаємо, що це число Р-г запозичив у Толпигіна, у якого на ст. 4-ій роботи з 1894 р. „Сах. пром.“ справді зустрічаємо таку суму з приміткою, що знайдено її у Віта; тільки Т-н переплутав дату бо у Віта така продукція, як і кількість заводів — 380 — подано для 1851-го року).

Див. ще числа продукції, що на них можна оглядатися як на деякий критерій для порівняння з цими даними, за суміжні роки чи по окр. губернях. З таких можуть придатися, прим., дані Фундуклія (т. III, ст. 36, 45 та ин.), Гутмана („Обозр. фабр. и зав. пром. Чернг.“, Ж. Ман. и Т. за 1853 р., № 10—12), хоча дані його певно стосуються тільки кількості цукру обкладеного акцизом, Грум-Гржимайла (ст. 43, 62 та ин.), Левіна ст. 15 „Свеклосах. пром.“ та Preyer-а ст. 21 (виявляється, що числа Лев. та Pr. для 1850 р. теж стосуються акцизного цукру), Цехановського — „Ист. обоз.“ ст. 11 та 16, то-що.

За инші-ж роки, починаючи з р. 1800, можна знайти щорічні дані, прим. у Толпигіна, у якого на ст. 11 — 12 „Сах. пром.“ вміщено спеціальну таблицю. Між иншим в инш. роботі Т-на „Степень развитія...“ зустрічаємо, прим., що р. 1849—50 в Німеччині здобувалося 2.326.321 п. цукру (табл. № III), в таблиці № IV подано дані по десятиріччях починаючи з 1839 — 40 р. й до 1901 — 2 р. за продукцію, довіз та норму споживання в Росії, на ст. 11 — 12 щорічні дані за виробництво по 6 европ. державах з 1871 р. до 1901 — 2 р. (між иншим протягом 30 років виробництво збільшилося в Росії у 6 разів, Нім. — 12, Франції — 3, Австрії — 5, Бельгії — 3, Голандії — 10, разом-же по цих країнах у 6 разів) й т. инш. Див. ще „Ежегодникъ... за 1901—12 г.“, вип. I, табл. між ст. ст. 308—309.

²⁾ За пересічні розміри продукції однієї ц-ні суміжних з 1848 — 9 років подамо тільки кілька прикладів. Для р. 1851 маємо 3.418,9 п. по Україні та 1.951,7 п. по самій

Що-ж до окремих губернь України, то перше місце займає Київщина, що виробляла 61,6% цукру від кількості продукції по Україні, далі Поділля — 13,8% й інші губерні за чергою, що нам уже відома. Але ця черга губернь зміниться, коли за ознаку візьмемо продукційність однієї дійової ц-ні. Тоді на другому місці після Київщини стоятиме Волинь — 3.700 пудів, далі Чернігівщина — 3.080 п., Поділля — 2.871 п., Херсонщина — 2.500 п., Харківщина — 1.663 п. та нарешті Полтавщина — 1.610 п. Такий порядок губернь певно знаходиться ще у звязку з кількістю та відсотком парових ц-нь по тих-же губернях (та раф. відділами?).

Проте, ці пересічні розміри продукції ще не дають нам уявління за групу ц-нь, яка тоді переважала. Деякою мірою тут може допомогти таблиця на наступній ст., що для неї числа повибирано безпосередньо з поза заводських даних „Стат. обоз...“

З чисел таблиці № 13 бачимо, як розподілялися ц-ні р. 1848 — 9 що-до розмірів своєї продукції¹⁾. Найчисленніша група, як на Україні,

Росії (див. журн. „Україна“ за 1925 р., кн. 5). Отже зменшення р. 1851 пересічної продукції однієї ц-ні на Україні в порівнянні до р. 1848 можна пояснювати тим, що число заводів збільшилося до 222 з 183-х та мало підвищилася продукція (за Вітом, р. 1851 вона становила 1.045.900 п., що вище від кількості за акцизною нормою, але, певно, не дорівнювало фактичній). За Толпигініним („Сах. пром...“, ст. 4—5) р. 1858 пересічна продукція одного заводу досягала 6.417 п., р. 1868 — 22.802 пуди...

За пересічну продукцію однієї ц-ні теперішнього часу можуть промовляти, прим., дані „Произв. программы на 1921 — 22 годъ...“. Тут на ст. 19-ій маємо, що р. 1914 — 5 одна ц-ня кол. Рос. Держ. пересічно виробляла 429.132 п. цукру та р. 1920 — 21 (Київ. район) — 20.058 п.

¹⁾ Форму цієї таблиці укладено за зразком (щоб-же можна було порівняти, то й без змін), якого знаходимо для 1851 р. у Віта на 291 ст. — „Дополнения...“ і Толпигіна в „Сах. пром...“, ст. 4 (тільки Т-н помилково замінив цю дату на 1848 р.). Не переводячи в цій роботі порівнянь за різні роки, одзначимо тільки, що р. 1851 поменшала кількість заводів з виробництвом нижчим од 1.000 п. та збільшилася інші групи, надто група з виробництвом від 1.000 п. до 3.000 п. та повільніше крайні зверху. — Трохи подібну до цієї, маємо ще табличку для 1844 р. у Буковецького на ст. 133. Тоді з 206 ц-нь 88 виробляли від 100 п. до 1.000 п., 44 заводи від 1.000 п. до 2.000 п. та тільки 10 ц-нь більше 10.000 п.

Торкнувшись питання за ці різні групи ц-нь, не можна не згадати за той процес боротьби, що точився поміж ними. Змагання йшло кількома напрямками. Конкурували поміж собою ц-ні різних географічних районів (прим. України та Росії, де цукроварство було почалося раніше), конкурували ц-ні з рафінадними відділами та без них, рафінарні, що перероблювали тростинний та буряковий цукор-пісок, потім рафінарні Півночі та України (за Гр. Гр. остання остаточно перемогла наче-то тільки р. 1859, ст. 64), змагалися ц-ні парові та огневі, кріпацькі та на „комерц. розрахункові“ й ин. Між иншим ц-ні на „комерц. розрахункові“ (за кордоном опріч Австрії за свідченням Віта цукрову пром. було побудовано саме на цій основі — див. „Дополн...“, ст. 68) не завжди можна протиставляти кріпацьким. Низка заводів, які перебували, так-би мовити, на „госпрозрахункові“ до економічних контор своїх с.-г. маєтків, вживало кріп. праці (тут вдаліша може бути термінологія, що її запровадив ще Грум-Грж., який поділяв ц-ні „на сільсько-госп.“ типу та „фабричного“, див., прим., „О свеклосах. пром...“, ст. 65 — 8; між инш. цих „сільс.-госп.“ ц-нь, відносячи до них заводи з виробництвом меншим од 120 берк. на добу, р. 1869 — 70 було 64 з 271 заводів — див. Буковецького, ст. 144).

Табл. № 13.
ДІЙОВИ Ц-НИ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ Р. 1848 — 9, РОЗПОДІЛЕНІ ПО ГРУПАХ ЗА РОЗМІРАМИ ЇХ РІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ.

№№ по черзі	У К Р А Ї Н А										Р о с і я			Р а з о м					
	Р а з о м		П р а в о б е - р е ж я		Г у б е р н і						Р а з о м			Р а з о м					
	Абсол.	У % по Україні	У % до гр. 18	Абсол.	У % до гр. 3	Київщина	Поділля	Чернітвіц.	Харківщина	Полтавщина	Воєнь	Херсонщ.	Абсол.	У % по Росії	У % до гр. 18	Абсол.	У % до гр. 18	по кол. Рос. Держ.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	Більше од — 15.000 пудів	5	2,7	100,0	4	80,0	4	—	1	—	—	—	—	—	—	—	5	100,0	1,7
2	Од 10.000 п. до 15.000 п.	15	8,2	93,8	14	93,3	11	2	1	—	—	1	—	1	0,9	6,2	16	100,0	5,4
3	" 5.000 " " 10.000 "	32	17,5	91,4	28	87,5	21	5	2	1	1	2	—	3	2,7	8,6	35	100,0	11,9
4	" 3.000 " " 5.000 "	29	15,9	85,3	26	90,0	14	12	1	2	—	—	—	5	4,5	14,7	34	100,0	11,5
	Разом . .	81	44,3	90,0	72	88,9	50	19	5	3	1	3	—	9	8,1	10,0	90	100,0	30,5
5	У % до заг. числа	44,3	—	—	62,1	—	71,4	52,8	20,0	12,5	5,9	30,0	—	8,1	—	—	30,5	—	—
	" 1.000 п. до 3.000 п.	69	37,7	58,0	28	40,6	17	7	16	15	9	4	1	50	44,6	42,0	119	100,0	40,3
6	Менше 1.000 "	33	18,0	38,4	16	48,5	3	10	4	6	7	3	—	53	47,3	61,6	86	100,0	29,2
	Загальне чис. дійових ц-нь	183	100,0	62,0	116	63,4	70	36	25	24	17	10	1	112	100,0	38,0	295	100,0	100,0

так і в Росії, була та, до якої однесено ц-ні, що виробляли від 1.000 до 3.000 п. На Україні ця група становила 37,7%, у Росії — 44,6% ц-нь. А втім, що-до кількості продукції, що припадала на цю групу, то вага її в Росії і на Україні була неоднакова. В Росії на цю групу припадало й найбільше число продукції, тимчасом як на Україні найбільше цукру виробляли заводи з продукцією від 5.000 до 10.000 п. Та й взагалі більших, як на той час, ц-нь було більше на Україні, де заводи, котрі виробляли від 3.000 до 15.000 п. цукру, становили 44,3%, тимчасом як у Росії тільки 8,1%. З загального числа цих заводів (90 ц-нь) 90,0% припадало на Україну і тільки 10,0% на Росію. У цьому-ж числі було і 5 ц-нь з продукцією по-над 15.000 п. цукру, які всі були на Україні.

Подібне співвідношення спостерегаємо і між губернями Правобережжя та Лівобережжя. Тут знову бачимо, що групою, на яку найбільше припадає продукції на Лівобережжі, будуть ц-ні з виробництвом від 1.000 до 3.000 п., тимчасом як на Правобережжі від 5.000 до 10.000 п. Тільки що-до кількості ц-нь група з виробництвом від 1.000 до 3.000 п. переважає по самому Лівобережжю (40 чи 41 ц-ня з Степом), тимчасом як на Правобережжі ця група (28 заводів) однакова з групою, що ц-ні її виробляють од 5.000 до 10.000 п.

Такий само чи близький до співвідношення України в цілому до Росії був тут і розподіл великих та середніх ц-нь (з виробництвом од 15.000 до 3.000 п.) та малих. Перших припадає на Правобережжя 72 з 81 по Україні, чи 88,9% та 11,1% на Лівобережжя (для Росії мали 8,1%). По окремих-же губернях України цих більших та середніх ц-нь нараховуємо: на Київщині 71,4%, Поділлі — 52,8, Волині — 30,0%, Чернігівщині — 20,0%, Харківщині — 12,5% та Полтавщині — 5,9%.

Скільки-ж тепер одержувано цукру з берк.? Таблиця № 14 дає нам за це деяке уявлення (див. дальшу стор.).

З таблиці № 14 по-перше бачимо, що на Україні з берк. буряку цукру в цілому одержувано більше ніж у Росії, а саме 15,2 фунтів проти

Що-до парових та огневих ц-ень (хоча по них переважали неоднакові форми праці, але цілком протиставляти ці ц-ні за ознакою форм праці — також не завжди можна), то боротьба тут тривала довгенько (прим., у Радціга в табл. на ст. 147 — 8 зустрічаємо огн. цукров. ще р. 1881-го). Але їй теж належною мірою ще не досліджено (вважаємо, прим., що акциз р. 1848 погіршив становище огн. ц-нь, хоч для розвитку нашої цукр. пром. взагалі останнє було позитивне явище, у порівнянні до парових, які могли більшою мірою проти огневих мати краді від акц. норм виходи цукру з берк.).

Між иншим у лютневій кн. „Трудовъ И. В. Э. Об...“ за 1860 р. додано до статті Гр.-Гр. — „Вѣдомость о свеклосах. зав...“, за якою р. 1859 усіх ц-нь було 435, у тому числі парових, що виробляли $\frac{2}{3}$ всього бур. цукру, — 189. З них на Україні було всього 250 заводів, чи 57,5%, парових-же 118, чи 62,4%. На Україні пар. ц-ні становили — 47,2%, у Росії — 38,4%. За Вітом, як уже говорилося, р. 1851 — 2 на Україні було 66 пар. заводів, чи 83,5% від їх загального числа — 79. На Україні вони становили 28,7%, у Росії — 8,6%. Отже, втративши свою перевагу що-до загальної кількості ц-нь, чи не змагалася Росія повернути своє попереднє становище жвавішим відносно будуванням парових заводів?

Табл. № 14.
ВИДОБУТОК ЦУКРУ З ОДНОГО БЕРК. Ц. БУРЯКУ НА УКРАЇНІ ТА РОСІЇ Р. 1848 — 9 (ФУНТІВ).

У к р а ї н а			Р о с і я					Р а з о м			
Місце	Г у б е р н і	Фунтів з 1-го берк.	Місце	Г у б е р н і	Фунтів з 1-го берк.	Місце	Г у б е р н і	Фунтів з 1-го берк.	№ по Черв.	К р а ї н и	Фунтів з 1-го берк.
1	Волинь	21,1	1	Нижегородська .	16,5	9	Симбірська . .	11,4	I	У к р а ї н а . .	15,2
2	Чернігівщина .	17,4	2	Смоленська . . .	14,5	10	Вороніжчина .	10,7		П р а в о б е р е ж я	15,6
3	Херсонщина .	16,4	3	Могилівська . . .	14,3	11	Калузька	10,5	II	Р о с і я	11,4
4	Київщина	15,7	4	Гродненська . . .	13,3	12	Пензенська . . .	10,2	III	Р а з о м	14,4
5	Поділля	14,1	5	Рязанська	12,3	13	Саратівська . .	10,0			
6	Полтавщина . . .	13,8	6	Тамбовська	12,2	14	Мінська	9,3			
7	Херсонщина . . .	10,0	7	Курщина	12,1	15	Орловська	9,0			
			8	Тульська	12,0	16	Тверська	7,6			

11,4 ф. у Росії¹⁾). По губернях-же разом для України та Росії спостерегаємо інше. Тільки дві губерні України — Волинь та Чернігівщина (?), що займають перші місця і по самій Україні (врожайністю Волинь займала 5-те місце по Україні та 15-те по кол. Рос. Державі, Черн. — 6-те та 18-те), зберігають їх і в відношенню до всіх губернь кол. Росії. Херсонщина-ж та Київщина поступається вже перед Нижегородською. Найбільше-ж поступається Харківщина, що серед усіх губернь України та Росії посідає тільки 19-те місце (було 4-те та 14-те).

Що-ж до губернь самої Росії (та Білоруси), то і за цією ознакою, як і за врожайністю та виходом цукру з дес., у 1848—9-му р. не можна було-б передбачити, по яких губернях у майбутньому цукрова пром. зміцніє. Прим., Тамбовська г. займає тільки 6-те місце чи 12-те, Курщина 7-ме чи 13-те, Тульська 8-ме чи 14-те, Вороніжчина 10-те чи 16-те та Орловська 15-те чи 22-е.

На цьому закінчимо розгляд даних за саме виробництво, які знаходимо в „Стат. обоз...“, та перейдемо до даних за допоміжні мате-

¹⁾ Що-ж до питання про те, скільки здобувають цукру з 12 п. берк. тепер, то за це можна подати, прим., такі дані („Персп. план...“, ст. 78, табл. № 31, р.р. 1922—24): Харк. — 68,3 фун., Херс. — 63,7, Черн. — 63,3, Вол. — 63,0, Полт. — 62,9, Київ. — 61,9 та Под. — 58,6; в Росії: Курська г. — 65,6, Тамб. — 60,4, Орл. — 60,1, Тульська — 56,6 та Ворон. — 56,5.

За роки-ж суміжні з 1848—9, для перевірки нашої таблиці див. відомості з інших джерел, прим., Ляліна (1835 р., „Библиотека...“, ст. 25), Грум-Гржим. ст. 47, Фундукія (т. III, ст. 36), Цехановського („Ист. обз...“, ст. 11 та 16), „Смѣлу...“, Толпигіна—„Сах. пром...“ ст. 16 (між ин. тут маємо випадково дані для Балаклівської ц-ні за 1848 р., що не збігаються з даними „Смѣлы“, де подано спец. таблицку за кілька років (але дані певно тільки наближені — порівн., прим., з числами Ляліна для 30-х рр.) й т. ин.

За вартість технічної переробки одного берк. див. останню примітку перед таблицею № 12, Бунге („Истор. и соврем...“, ст. 30, примітка 21), Віта — „Руковод...“ ст. 42, „Свѣдѣнія...“ ст. 53 та инш.

Означимо також, наскільки досягнення цукр. пром. того часу на Україні та Росії наближалися в цій галузі до зах. держав (за джерелами не спеціальними). — У Цех-го („Истор. обз...“, ст. 13) з звітання агента Мін. Фін. у Берліні — Раненкамфа (теж у звязку з підготовчою роботою до запровадження в Росії акцизу на цукор) з 1 вересня 1845 р. довідуємося, що в Німеччині з берк. буряку здобували тоді пересічно 20 ф. цукру чи 5⁰/₀. — У Бунге на ст. 7—8 знаходимо, що у Франції ще р. 1828 за даними урядової комісії (яка власне цікавилася більше захистом інтересів колоній) з'ясувалося, що 1 дес. родила 140—200 берк. буряку, що вихід цукру досягав до 5⁰/₀ з берк. та до 3⁰/₀ патоки і що власники ц-нь здобували від 16 до 17⁰/₀ чистого прибутку. За собівартість-же п. цукру Бунге на ст. 10 пише, що за даними роботи Штельцеля з 1851 р. вартість тростинного цукру по колоніях становила пересічно 1 крб. 44 коп., тимчасом як в Європі бурякового — 2 крб. 94 коп. Отже навіть тоді, коли на перевіз колон. цукру витрачати 95 коп., він має коштувати ⁰/₀ на 13 дешевше від бурякового (див. ще Бунге ст. 6, де говориться за емпіричний ухил у виробництві в Німеччині та Австрії, науковий у Франції та більш ранне проте заснування в кол. Рос. Держ. Т-ва цукрозаводчиків — з 1834 р. проти 1844 р. в Німеччині та 1854 р. в Австрії) й т. ин.

За технічні засоби цукроварства та їх еволюцію в Росії — див. спец. розділ у Толпигіна — „Техническіе приемы для сахароваренія и устройство приборовъ“ („Сах. пром...“, ст. 24—8). Знову тільки вважаємо, що і на цій ділянці питання повно та критично ще не освітлено, бо й тут зібрано на цей час тільки незначну частину матеріалів.

Табл. № 15.

ВИТРАТИ ПАЛИВА ПО ЦУКРОВАРНЯХ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ Р. 1848 — 9 (КУБ. САЖ. ДРОВ).

№ по черзі	Витрачалося дров (куб. саж.)	У к р а ї н а										Росія		Разом		
		Разом		Правобережжя	Г у б е р н і						Разом		Абсол.	У %/о		
		Абсол.	У %/о		Поділь	Волин	Київщина	Чернітв.	Полтавщина	Харківщина	Херсонщина	Абсол.			У %/о	
1	На 1.000 пудів цукру	123,8	—	108,9	86,5	93,5	116,7	159,8	166,7	237,2	—	—	201,0	—	139,6	—
2	Загальне число	25.360	70,6	17.270	1.470	2.900	12.900	5.800	250	2.040	—	—	10.585	29,4	35.945	100,0
3	З їх допомогою виварено цукру пуд.	204.900	79,6	158.500	17.000	31.000	110.500	36.300	1.500	8.600	—	—	52.650	20,4	257.550	100,0
	Кількість ц-нь, що подали відомості	51	50,5	34	6	9	19	12	1	4	—	—	50	49,5	101	100,0
	Пересічно 1-а ц-ня витрачала др. за сезон	497	—	508	245	322	679	483	—	510	—	—	212	—	355	—
4	Витратили дров (різн. саж.) за оригіналом всі дійові ц-ні	108.742	77,3	69.910	9.000	2.960	57.950	24.244	8.250	6.038	300	—	31.884	22,7	140.625	100,0

ріяли¹⁾ чи власне за паливо, що тільки за нього подано відомості в джерелі.

На попередній таблиці № 15 позначено повибрані з „Стат. обоз...“ дані за частину палива-дров, спожитих р. 1848—9 на ц-нях України та Росії. Власне в останньому 4-му рядкові таблиці маємо позначення і всієї кількості дров, але, зважаючи на невиразність такої мірки, як тільки „сажнів“, тут окремо повибрано дані за ті дрова, за які в поза заводських відомостях виразно сказано — „куб.“ сажнів (2-ий рядок) та не згадується за ще якесь паливо по тих-же ц-нях. Ця усталеніша мірка, дарма що не дає нам уявлення ще за порівняльну якість дров (породу, вогкість і ин.) по окремих губернях чи ц-нях, все-ж придатніша для порівняння. Правда, подібна вибірка зменшила число ц-нь, котрі подали відомості за паливо-дрова (3-ій рядок), і це робить пересічні числа умовнішими. Але застосувати іншого способу — не було змоги²⁾.

Після цього короткого зауваження поглянемо на сами числа таблиці. Як бачимо, за допомогою 70,6⁰/₁₀₀ куб. сажнів дров, що припадали на Україну з їх загального числа, виробляли по тих-же ц-нях 79,6⁰/₁₀₀ цукру. Але оскільки цю більшу частину дров спалювали мало не на однаковій з Росією кількості ц-нь (51 та 50 заводів), то пересічно на одну ц-ню України припадало більше куб. сажнів дров. А саме: протягом сезону виробництва одна ц-ня на Україні спалювала пересічно 497 куб. саж. дров, тимчасом як у Росії — 212. Така одміна повстала певно в наслідок більших пересічно розмірів виробництва (див. числа та пересічні розміри продукції в табл. № 12) однієї ц-ні України. Принаймні використання дров по ц-нях України було краще ніж у Росії, становлячи

¹⁾ За допом. матеріяли в цукр. виробництві „Стат. обоз...“ даних не подає. Проте різні допом. матеріяли, які потрібні були тоді в цукроварстві, становили помітну суму та давали іноді чималий заробіток людності. За це див., прим., спец. розділ „Свѣдѣній...“ („§ 17. Потребленіе костей на свеклосах. заводах“, ст. 40—1), Понятовського ст. 5, допис Ханенка на ст. 241 (тут за проєктом побудування ц-ні на виробництво асигнувалося 15.160 крб. ср., з яких на придбання сировини передбачалося витратити 49,5⁰/₁₀₀, на допомічні матеріяли, тару та дрова — 30,4⁰/₁₀₀, на працю — 20,1⁰/₁₀₀), Фундуклія т. III, ст. 39—43, „Смѣлу“ табл. після 124 ст., Толпигіна „Сах. пром...“ ст. 36—8, дописи Грабовського та Кремера в „Труд. Ком... Київ. Уч. Окр.“, т. III та ин.

²⁾ За даними „Стат. обоз...“ по ц-нях України та Росії р. 1848—9 окрім дров вживали ще інше паливо. Вживалося, прим., солому — 40.900 возів (Харк. — 33.900 в., решта Ворон. г.), 4.000 кіп (Ворон. г.) та 288.500 снопів (Харк.; зазначено, що солому вживають ще на Поділлі, Курщині, Київ. й ин. г.г., але кількості не подано).

Вживалося торфу (Тульська г., ц-ні Бобринського та Ланського; за „Стат. обоз...“ — 7 міл. штук, за „Свѣдѣніями...“ в підсумкові для Тул. г. — 5.700 т. ш. та 1.700 т. ш. і 250 сажнів у підсумкові для всіх губернь?)

Хмизу було спалено 2.250 саж. (2.000 Харк. та 250 — Ворон. г., для Курщини не подано числа, але сказано, що вживався), кізяку 2.150.000 шт. (Харк. — 200.000 шт., решта Ворон.), очерету — 3.000 куб. саж. (Полт.), соломи та очерету разом — 2.000 куб. саж. (Полт.), соломи та хмизу разом — 5.000 возів (Курщина).

Зустрічаємо також згадку, що на Харк. вже почали палити вугіллям (ц-ня А. Скалона: „...въ добавокъ дровамъ употребляется солома и кизякъ овечьяго навоза

для першої 123,8 куб. саж. на 1.000 пуд. продукції, а для другої — 201,0 куб. саж., через що воно могло вплинути тільки в протилежний бік.

По губернях-же України найбільше дров пересічно споживала одна ц-ня Київщини — 679 куб. саж., далі Харківщина — 510, Чернігівщина — 483, Волинь — 322 та Поділля — 245. Київщина знову посідає тут перше місце, певно, через порівнюючи великі розміри виробництва своїх ц-варень. На порядкові-ж розташування решти губернь позначається, можливо, oprіч впливу пересічних розмірів продукції ц-нь, ще число парових заводів, якіощадніше використовували паливо.

Що-ж до використання палива, то найкраще порівнюючи використувано його на Поділлі — 86,5 куб. саж. на 1.000 п. цукру, далі на Волині — 93,5, Київщині — 116,7 та Чернігівщині — 159,8. Для решти губернь трохи замало даних.

Останнє питання, що для попереднього освітлення його в „Стат. обоз...“ можна було знайти деякі статистичні дані, це ринки збуту (місця рафінування) цукру-піску.

В таблиці № 16 на наступній стор. подано дані за міста й місцевості України та Росії, до яких у певній кількості р. 1848 — 9 ішов тубільний цукор-пісок. Оскільки цукру-піску до безпосереднього споживання людности

приготовляемый наймомъ по 55 коп. сер. за 1.000 шт.; вводится также въ употребленіе каменный уголь“ — підкр. наше).

Див. ще спец. розділ „Свѣдній...“ (§ 16. Потребленіе топлива на свеклосах. за водахъ“, ст. 34 — 40), де, як і по инш. розділах, багато даних стосується саме України, Толпигіна — „Сах. пром...“ ст. 17 — 18, який у примітці до чисел подає і характеристику самого тодішнього способу вживання дров і т. и.

Між иншим Бунге на ст. 14 захищає цукрову пром. проти закиду, ніби вона спричинилася до того, що понищено ліси в районах, де вона поширена. Бунге відзначає, що часто завдяки саме ц-ням ліси набули певної цінности, бо до того не було збуту. Потім він наводить розрахунок „Свѣдній...“, за яким до нищення лісів більшою мірою спричинилися гуральні, які до того-ж порівнюючи продукують дешевший фабрикат.

В „Свѣд-хъ...“ же (ст. 55) цей розрахунок подано так: навіть парова гуральня спалює 1 куб. саж. на 50 відер вина чи 1 саж. дає 30 крб. ср. продукції (60 коп. відро). Коли-ж тепер рахувати 50 куб. саж. на 1.000 берк., то 1 куб. дає продукції на 42 крб. србл. [в „Свѣд-хъ...“ власне маємо „на 100 руб. ср.“ чи в три рази вищу продукцію за цінністю ніж від гуральництва. Але-ж, хоч „Свѣд...“ припускають вихід цукру з берк. тільки в розмірі 12 ф., розрахунок цей помилковий. Бо 300 пуд. цукру з 1.000 берк. поділені на 50 саж. та помножені на ціну пуду цукру, що її „Свѣднія...“ визначають в розмірі 7 крб. ср., дорівнюють тільки — 42 крб. ср. Бунге цього розрахунку не перевірів, а взяв тільки висновки — 30 крб. у гуральництві проти 100 крб. ср. вартости продукції в цукровій?].

Отже, виходячи далі з цього розрахунку (відкидаємо порівняння цінности продукції), „Свѣд...“ зазначають, що цукр. пром. р. 1848 — 9 потребувала 72.000 куб. саж. дров (за „Стат. обоз...“ та самими-ж „Свѣд-ми...“ підсумок для всіх губернь становить 17.035 куб. саж. та 123.591 різн. саж.; поділяючи 2.522.885 берк. за табл. № 8 на 50 куб. саж. — мусіли-б мати тільки 50.417 кубічних саж. дров?). Такої самої кількості дров у гуральництві вистарчило-б тільки на те, щоб виробити 3.600.000 відер вина, тимчасом як у кол. Рос. Держ. викурювали тоді аж до 30 міль. відер горілки.

Табл. № 16.
РИНКИ ЗБУТУ (РАФІНУВАННЯ) ВУР. ЦУКРУ-ПІСКУ НА УКРАЇНІ ТА РОСІЇ Р. 1848—9 (ПВДВ).

№№ по черзі	КУДИ:	В межах виробної губернії		До Київщини	До Волини	До інших українських губернь	Разом по Україні		До Москви	До Петербургу	До інших російських губернь	Разом по Росії		Разом по Україні та Росії	
		Абсол.	У %/о/о-ках до гр. 15				Абсол.	У %/о/о-ках				Абсол.	У %/о/о-ках	Абсол.	У %/о/о-ках
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1	3 Київщини	404,750	88,1	—	37,500	—	442,250	96,2	7,000	10,400	—	17,400	3,8	459,650	100,0
2	4 Поділья	98,850	95,6	2,000	2,500	—	103,350	100,0	—	—	—	—	—	103,350	100,0
3	5 Волини	35,800	96,8	—	—	—	35,800	96,8	—	1,200	—	1,200	3,2	37,000	100,0
	6 Разом	539,400	89,9	2,000	40,000	—	581,400	96,9	7,000	11,600	—	18,600	3,1	600,000	100,0
	7 У %/о/о-ках до підсумку по Україні	89,8	—	16,9	100,0	—	84,3	—	32,2	33,5	—	32,7	—	80,3	—
4	8 Чернігівщини	28,340	36,8	7,500	—	10,360	46,200	60,0	9,600	20,000	1,200	30,800	40,0	77,000	100,0
5	9 Подільщини	20,000	73,1	2,300	—	3,570	25,870	94,5	1,500	—	—	1,500	5,5	27,370	100,0
6	10 Харківщини	13,100	32,8	—	—	20,800	33,900	85,0	3,000	3,000	—	6,000	15,0	39,900	100,0
7	11 Херсонщини	—	—	—	—	2,500	2,500	100,0	—	—	—	—	—	2,500	100,0
	12 Разом	61,440	41,9	9,800	—	37,230	108,470	73,9	14,100	23,000	1,200	38,300	26,1	146,770	100,0
	13 У %/о/о-ках до підсумку по Україні	10,2	—	83,1	—	100,0	15,7	—	66,8	66,5	100,0	67,3	—	19,7	—
1	14 Разом з України	600,840	80,5	11,800	40,000	37,230	689,870	92,4	21,100	34,600	1,200	56,900	7,6	746,770	100,0
	15 У %/о/о-ках до заг. числа	96,7	—	100,0	100,0	81,9	98,8	—	19,6	76,0	3,4	27,2	—	82,3	—
II	16 Разом з Росії	20,493	12,8	—	—	8,250	8,250	5,2	86,556	10,900	34,135	152,084	94,8	160,334	100,0
	17 У %/о/о-ках до заг. числа	3,3	—	—	—	18,1	1,2	—	80,4	24,0	96,6	72,8	—	17,7	—
III	18 Загальне число	621,333	68,5	11,800	40,000	45,480	698,120	77,0	107,656	45,500	35,335	208,984	23,0	907,104	100,0
	19 У %/о/о-ках	100,0	—	100,0	100,0	100,0	100,0	—	100,0	100,0	100,0	100,0	—	100,0	—

йшло тоді обмаль, ми маємо тут головне відомості за центри рафінування бурякового цукру ¹⁾).

Загальний огляд таблиці одразу дає нам уявлення, що буряковий цукор перероблювано на рафінад здебільшого по тих-же країнах, де його вироблювано. Україна перероблювала 92,4⁰/₀ свого цукру, передаючи до Росії (рафінарень) тільки 7,6⁰/₀, Росія-ж перероблювала 94,8⁰/₀ власного цукру-піску та імпортувала (власне Вороніжчина та Курщина) до України — 5,2⁰/₀.

Але далі маємо цікаву відміну. На Україні 80,5⁰/₀ продукції цукру перероблювали на рафінад по тих-же губернях, де його і продуковано, в Росії-ж таким способом рафінували тільки 12,8⁰/₀ власного цукру, решту-ж транспортували за межі виробної губерні. Отже, цукрові заводи по губернях Росії були гірше забезпечені рафінарнями, ніж на Україні, другорядні продукти, здобувані підчас рафінування цукру, меншою мірою залишалися там у межах цукро-бурякових губернь і ин.

Так само й на самій Україні спостерегаємо різне становище для Півночі та Лівобережжя. Тимчасом як по губернях Правобережжя пересічно переробляли 89,9⁰/₀ цукру власного виробництва, на Лівобережжі — тільки 41,9⁰/₀. Ці відсотки трохи змінюються, коли взяти всенкий цукор, перероблюваний по цих частинах України і у відношенні до всієї їхньої продукції. Тоді для Правобережжя матимемо 96,9⁰/₀ і для Лівобережжя 73,9⁰/₀. А втім Правобережжя експортувало до Росії 3,1⁰/₀ свого цукру, Лівобережжя-ж аж 26,1⁰/₀.

По окремих-же губернях спостерегаємо низку цікавих явищ. Прим., Поділля зовсім не експортувало до Росії (рафінад?) свого цукру, перероблюючи 95,6⁰/₀ його в межах власної губерні, а решту по рафінарнях

¹⁾ Див. спец. розділ „Свѣдѣній...“ (§ 19. Сбытъ сахара“, ст. 45 — 6). Див. також дані за ціни на цукор того часу, прим., у Фундуклія, т. III, ст. 46, 61, цінність продукції на ст. 4—5 (чи не повднано тут вартості рафінаду та піску, не виключаючи піску-сировини?), Гутмана ст. 179 — 80 (тут цінність цукру становить 11⁰/₀ при 25⁰/₀ робітництва до заг. підсумків по Черн., тимчасом як для Київщини маємо 75⁰/₀ при 47⁰/₀ для робітництва за Фундуклієм; вважаємо, що по Київщині суму вартості цукру — побільшено, по Чернігівщині-ж, де подано зменшену — акцизну кількість цукру, — поменшено), Ханенка ст. 242, Грум-Гржим. ст. 50, Віта „Руководство...“ ст. 256, „Дополнение...“ ст. 375, Бунге ст. 34, Цехановський „Ист. обоз...“ ст. 24, 16, 12—13, Толпигіна „Сах. пром...“ ст. 15—16 (тут і у Левіна на ст. 12 за даними Завадського подано ціни й на колоніальний цукор) та „Степень развития...“ ст. 12—13 й т. ин.

Між инш. цінність продукції ц.-піску на Україні р. 1848—9, коли припустити ціну пересічно 6 крб. ср. з пуда, могла становити, прим., 4.480.620 крб. та 5.442.624 крб. по Україні та Росії разом.

За споживання-ж цукру одзначимо тільки, що за „Свѣдѣніями...“ (додаток 2-ий, ст. 80—1) р. 1850 900 тис. п. бур. та 2.100 тис. п. тростинного (щорічну кількість імпор. цукру повибирано з джерел та подано з 1800 до 1850 р. на 82 ст. „Свѣдѣній...“, з р. 1831 до 1844 на ст. ст. 5 та 11-й „Ист. обоз...“ Цех-го, на 14—5 ст. „Сах. пром...“ Тол-а й ин.) становили пересічно 2 ф. на душу всієї людности кол. Рос. Держави. Там-же завважено, що в Англії та Спол. Державах норма споживання тих часів була більша в 20 разів, в Голандії та Бельгії — у 8 разів і т. ин. та що Росія переважає тільки дві европ. держави — Туреччину та Греччину (див. ще Цех-го „Ист. обоз...“ ст. 22).

Волини та Київщини. Волинь, хоч і експортує 3,2⁰/₀ свого цукру до Росії, дак натомість довозить чимало цукру з Київщини, в наслідок чого рафінує аж 204,9⁰/₀ від своєї власної продукції. Київщина в межах губернії рафінує тільки 88,1⁰/₀ своєї продукції (решту надсилаючи головне до Волини, а тоді до Петербургу та Москви), дістає цукор з Лівобережжя та доводить тим кількість рафінованого цукру до 90,6⁰/₀ од суми свого виробництва (певно більше, бо ярмарковий цукор-пісок з Лівобережжя тут не підраховано).

Інше бачимо по губернях Лівобережжя. Найменше з них (та й по всій Україні) споживала (рафінувала) власного цукру Харківщина — 32,8⁰/₀, тоді Чернігівщина — 36,8⁰/₀ та Полтавщина — 73,1⁰/₀. До того-ж, коли і маємо, прим., для Полтавщини 73,1⁰/₀ споживання цукру власного виробу, то тут цей відсоток певно не відбиває ні кількості рафінування, ні безпосереднього споживання. Названі в „Стат. обоз...“ місця збуту цукру для Лівобережжя, хоч і знаходяться часто в межах тієї-ж губернії де розташовано й даний завод, але здебільшого то міста, по яких відбувалися ярмарки. Отже чимала частина цукру, що місця збуту для нього умовно прийнято тут у межах тієї-ж-таки лівобережної губернії, в дійсності міг заходити, прим., до Правобережжя. Так само й цукор-пісок, що його тут підраховано в графі „До інших губ. України“, здебільшого являє собою контингент, який обертавсь по ярмарках. Відсоток-же цукру, що його безпосередньо експортували до Росії, найменший для Полтавщини — 5,5⁰/₀, далі для Харківщини — 15,0⁰/₀ та нарешті масимальний для Чернігівщини — 40,0⁰/₀.

Що-до експорту до Росії, то тут кидається у вічі, що більшу частину експортного цукру України постачали не Москві, а Петербургу (навіть з Чернігівщини). Цим українські ц-ні одрізнялися від російських, що цукор свій надсилали здебільшого саме до Москви. Отже в наслідок цього (можливо з огляду на вищу якість українського цукру) він переважав на Петербурзькому ринкові, досягаючи 76,0⁰/₀ (проти 19,6⁰/₀ у Москві) від суми довізного місцевого бурякового цукру (від суми тростинного цукру ⁰/₀ цей був на той час незначний).

На цьому закінчимо наш огляд даних „Статистического обозрѣнія...“ та коротко підсумуємо подані вже де-інде вище висновки.

Як було позначено на початку цієї статті, завдання наше полягало тільки в тому, щоб виявити деякі числа про цукроварство на Україні р. 1848 — 9, опрацювавши для того позазаводські дані „Стат. обоз...“. А як ці відомості то тільки уламок з статистичних матеріалів за минуле нашої цукрової промисловости, і висновки не поширюватимемо за межі даного матеріялу.

Не порівнюючи між собою окремі губернії України чи Росії, одзначимо в цілому, що вже переадакцизна доба розвитку цукрової промисловости в кол. Рос. Державі закінчилася виразною перемогою України. На Україні цукроварство знайшло сприятливіші умови для свого розвитку

й досягло порівнюючи до Росії чималого успіху. Це видно з тих чисел, що р. 1848 — 9 на Україні скупчувалося 62,0% ц-нь з тих, що діяли на Україні та Росії разом, 68,3% робітництва, яке працювало по них, 74,1% худоби (коней та волів) і ин. Далі, на Україну припадало 75,8% від загальної тоді площі посіву цукрового буряку, 77,7% збору самого буряку, до того-ж пересічна врожайність досягала на Україні 71,5 берк. з десятичини — проти 63,7 б. у самій Росії. Опріч того на Україні з десятичини здобували пересічно 26,9 п. цукру проти 18,2 п. у Росії, виробляли 82,3% продукції цукру-піску (більших за продукцією ц-нь на Україні було 44,3%, тимчасом як у Росії тільки 8,1%), на Україні одержувано пересічно 15,2 ф. цукру з одного берк. буряку, тимчасом як у Росії тільки — 11,4 ф., то-що.

Чим-же пояснюється ця перевага? Поданий вище матеріал не дає на це безпосередньої відповіді. Проте деякі вказівки для дальших шукань і для напрямків таких досліджень ми знаходимо.

Досить відомо, що цукро-бур. промисловість у межах кол. Рос. Держави розвинулася (власне почалася) на Московщині. Перехід-же та поширення її на Україні ставився мало не виключно в звязок з природними чинниками, що на Україні були сприятливіші для культури цукрового буряку.

Але-ж, коли візьмемо до уваги наведені вище числа за пересічну врожайність буряку по окремих губернях кол. Р. Держави (хоч тут міг впливати і неоднаковий ступінь поширення городньої та вже польової культури буряку по них) р. 1848 — 9-го, то для низки українських губернь (вважаємо, що це не був вийнятковий рік та й дані „Стат. обоз...“, як зауважено на початку, можливо охоплюють 2—3 роки) вони нижче ніж для деяких російських. Проте-ж цукро-бур. промисловість попрямувала до України.

Отже, виникнення цукро-бур. промисловости на Московщині, задержання її там (чималою мірою через пільги, які давалися для викурювання горілки), коли роля ґрунту та підсоння для культури ц. буряку вже усвідомлювалася, пересування її до України без виразного ефекту підвищення врожайности (на цукровість-же однаково впливав посів по низинах) й ин. — мають промовляти за вплив тут чи не більшою мірою економічно-соціяльних чинників. Певною мірою вони були сприятливіші для цукро-бур. промисловости на Московщині у першій чвертині XIX ст. й почали потім повільно змінюватися на користь України.

У звязку з цим, коли вище говорилося за те, що не можна укласти справжню загальну історію народнього господарства України, прим., XIX в. до появи спеціальних робіт з історії окремих ділянок нашої економіки, то тепер додамо, що до загальної також роботи з історії цукр. промисловости України можна підійти, тільки освітливши історію деяких інших ділянок нашого господарства, прим., економіки сільського та поміщицького господарства, хлібної торгівлі й ин. Таку чергу пропо-

нували-б тому, що цукрова промисловість визначається своєю складністю, досліджування-ж мусить прямувати од простого до складнішого. Вважаємо, що ледві чи можна було-б по-за наведенням самих фактів та чисел подати загальну історію нашої цукрової промисловости, не маючи попереду відповідних робіт з суміжних чи з пов'язаних з нею галузів. Принагідні-ж екскурси в ці ділянки економіки України не могли-б уникнути ознак випадковости та несистематичности.

У звязку-ж з неоднаковими економічними умовами та передумовами, що в наслідок їх час поширення і форми діяння цукрової промисловости були инші на Україні ніж у Росії, вивчення нашої цукрової промисловости треба переводити окремо від російської, не дивлячися на спільне зверхнє законодавство й ин. (це твердження зустріло заперечення, коли доповідь читано в Семінарі). Вважаємо, що коли не додержати цієї вимоги, то з більшою підставою можна чекати поширення різних узагальнень на цукрову промисловість України (і навпаки), пропусків у змалюванні її від'ємних рис та фактів чи затушування їх, то-що. Така робота меншою мірою могла-б освітлити розвиток цукроварства саме на тлі умов загальної еволюції народнього господарства України в ХІХ ст., прислужитися до пізнання минулого нашої економіки та стати в допомозі підчас теперішнього господарчого відбудування У.Р.С.Р.

Звісно, говорити за те, що треба попереду розробити самі-но окремі питання з історії цукрової промисловости України, окремі фонди різних матеріалів для різного часу та простору і т. ин. вже не доводиться. Правдивість цього твердження чи не найкраще доводить дана робота.

Між иншим, відомості за досить плутані питання для ранішої доби нашого цукроварства, як собівартість буряку, цукру, обігові кошти, прибутки власників ц-нь і т. ин., може бути, краще дослідити за архівними матеріалами ц-нь на „комерційному розрахункові“, що звідомість по них було впорядковано ліпше (тільки-ж вийнятковий часто характер тих заводів має застерегати знов-же-таки від узагальнень).

Цим власне і закінчимо дану статтю. Бо додержуючи меж, що їх позначає основний матеріал, не можемо зупинятися на питанні, яку вагу ц. промисловість р. 1848—9 мала в тодішньому промисловому балансі окремих губернь та України в цілому (більшу ніж у Росії, більшу ніж тепер і т. ин.), на малому поступові сучасної врожайности буряку (опріч цукровости), на невиразному зменшенні цін на цукор при значному поступові техніки й розмірів виробництва й т. ин. Всі ці й подібні питання вимагають окремого освітлення. Тут-же згадаємо тільки за загальну характеристику посереднього впливу тодішнього цукроварства на розвиток народнього господарства України. Таку характеристику зробив наприкінці 1846 р. агент мін. фін.—Бутовський у своїй записці в наслідок об'їзду головніших цукрових губернь кол. Рос. Держави (Цех., „Ист. обз...“, ст. 15).

За його висновками цукроварство стимулювало було поступ сільського господарства, приміром, поширення плодозміну, підвищило добробут

селянства (приміром, у Черкаському пов. зникли недоплатки селян), сприяло розвиткові низки галузів виробництва (машинобудівництву, мідянокувальних заводів, цеглярень, костопалень й т. ин.), поширило торгівлю, обернуло незначні містечка на жваві населені пункти й таке инше.

Отже з цими і позначеними в т. т. №№ 1—16 безпосередніми даними входила р. 1848—9 цукрова промисловість України в нову акцизну добу свого дальшого розвитку...

ПОГУБЕРСЬКІ ЧИСЛА З ЦУКРО-БУР.

№№ по черзі	ГУБЕРНІ ТА КРАЇНИ	Кількість цукроварень		Заводський буряк		Плантаторський буряк					Вироблялося цукру (пудів)
		Дійових	За підсумком ори- гіналу	Площа засіву (дес.)	Збиралося буряку (берк.)	Кількість купован. буряку (берк.)	Пересічна ціна 1-го берк. (коп. сріб.)	Вирахувана площа (дес.)	Ц-нь, що ку- пували буряк		
									100% бу- ряку	Усіх	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
8	Вороніжчина	15	16	1.990	130.000	14.000	59,5	214	—	2	38.600
9	Курщина	22	22	804	54.920	35.420	54,6	518	2	16	27.310
10	Тульська	22	22	1.579	90.390	41.300	60,8	722	—	8	39.550
11	Тамбовська	9	9	626	35.360	5.750	61,0	102	—	3	12.346
12	Орловська	12	13	372	27.900	17.300	56,0	231	2	5	10.010
13	Калузька	6	7	164	13.750	12.550	56,0	148	2	5	6.900
14	Пензенська	7	7	227	18.000	9.000	60,5	163	1	5	6.860
15	Нижегородська	3	3	198	13.200	—	—	—	—	—	5.455
16	Рязанська	4	4	298	16.340	1.000	67,5	18	—	2	5.350
17	Могилівська	3	3	148	8.100	—	—	—	—	—	2.900
18	Смоленська	2	2	34	2.780	1.500	85,0	21	—	1	1.550
19	Саратовська	1	1	—	—	6.000	50,0	100	1	1	1.500
20	Мінська	2	2	60	2.150	1.500	—	42	—	1	850
21	Симбірська	1	1	25	1.750	—	—	—	—	—	500
22	Тверська	1	1	15	2.100	—	—	—	—	—	400
23	Гродненська	2	2	10	760	—	—	—	—	—	253
I	Разом по Росії	112	115	6.550	417.500	145.320	58,4	2.279	8	49	160.334
II	Україна	183	192	23.290	1.664.865	295.200	57,1	4.410	—	86	746.770
III	Разом для України та Росії	295	307	29.840	2.082.365	440.520	57,6	6.689	8	135	907.104

№ 1-ий.

ПРОМИСЛОВОСТИ РОСІЇ Р. 1848 — 9.

Витрачалось дров			Працювало робітників					Кількість цукроварів та майстрів	Кількість директорів	Кількість управителів					Кількість худоби (голів)		Кількість орендованих цукроварень
В т. ч. куб. саж.		Разом та різних сажнів	Постійних (чолов.)	Сезонових			Кількість цукроварів та майстрів			Кількість директорів	Кріпаків	Чужоземців	Самі поміщики	Разом та інших	Коней	Волів	
Дров	При продукції (пудів)			Цукроварень	Чоловіків	Жінок											
13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	
—	—	—	7.130	229	1.960	535	2.495	—	—	9	1	—	13	230	236	3	
1.420	7.400	7	6.230	229	1.670	714	2.384	1	—	10	2	2	19	171	92	—	
3.950	22.550	20	4.000	277	2.213	475	2.688	11	1	1	2	14	21	291	44	—	
600	4.300	2	4.025	79	924	155	1.079	—	—	2	1	—	8	118	—	1	
870	3.680	7	2.520	62	674	268	942	—	—	—	—	7	10	105	—	—	
870	3.400	3	2.520	64	453	183	636	6	—	—	—	5	6	48	24	—	
—	—	—	2.005	69	488	137	625	—	—	3	1	2	7	96	—	—	
—	—	—	169	22	44	50	94	—	—	1	1	1	3	24	—	—	
860	5.350	4	870	63	545	25	570	3	—	—	1	3	4	60	20	—	
600	2.000	1	600	34	123	87	210	—	—	2	—	—	3	60	—	—	
450	1.550	2	450	11	65	22	88	—	—	2	—	—	2	12	—	—	
500	1.500	1	500	40	150	50	200	—	—	—	—	—	—	10	—	1	
300	400	1	300	31	135	90	225	—	—	—	—	—	2	28	—	—	
—	—	—	350	3	60	—	60	—	—	—	—	—	1	8	—	—	
150	400	1	150	3	46	30	76	1	—	—	—	—	1	12	—	—	
15	120	1	65	—	14	—	14	—	—	—	—	1	1	8	—	—	
10.585	52.650	50	31.884	1.216	9.565	2.821	12.386	22	1	30	9	35	101	1.281	416	5	
25.360	204.900	51	108.742	3.314	16.164	9.771	25.935	17	38	28	31	21	140	2.288	2.567	24	
35.945	257.550	101	140.626	4.530	25.729	12.592	38.321	39	39	58	40	56	241	3.569	2.983	29	

ПРИМІТКИ ДО ЧИСЕЛ „СТАТ. ОБОЗРѢНІЯ..“ ЦУКРОВОЇ ПРОМ. УКРАЇНИ ТА РОСІЇ Р. 1848—9.

І. УКРАЇНА.

1) Київщині а) Порівнюючи кількість ц-нь по різних списках, маємо таке: список 1848 р. (так будемо називати далі „Стат. обоз...“) додає один завод, а саме — Яротинського в Липов. пов., в с. Кабетному, не подаючи, правда, для нього дати збудування та инш. відомостей (тільки — „Предположеньъ къ уничтоженію“). Цієї ц-ні немає по с-х В. (Віта), Г. Г. (Грум-Гржимайла), Ч. (Чубинського) та Т. (Толпигіна). І коли цю ц-ню було справді ліквідовано, через що вона й не потрапила до пізніших реєстрів, то до с-у Т. її треба додати як с-у всіх ц-нь, що існували до 1893 р.

В спискові-ж 1848 р. не зустрічаємо другої ц-ні Браницького в Єзерні, для якої В., Г.-Г., Ч. та Т. подають 1847 р. — Опріч ц-ні Яротинського в с-ві 1848 р. не подано дати та різних инших відомостей (тільки „...заводъ находился въ разстройствѣ по случаю бывшемъ на немъ пожарѣ“) ще для однієї ц-ні — Драгомирецького, Бард. пов., в с. Турбові (В., Г.-Г., Ч. та Т. — зазначають для неї 1847 р.).

б) В числах кількості дес. засіву, збору буряку, купованого б. та продукції довелося, перевірявши підсумки безпосередньо за поза заводськими даними, поробити чималі поправки. А саме замість: „15.615“ дес. — прийняли 13.575, „1.135.250“ берк. завод. буряку — 1.051.525, „136.000“ берк. купов. буряку — 121.500 та „382.400“ пудів цукру — 437.250 (459.650). Зроблено ці поправки тому, що в „Стат. обоз...“ всі ці числа вираховано різними способами — взято мало не максимум для засівної площі та буряку і мінімум для продукції. Тут вираховано скрізь пересічні.

Зауважимо також, що для ц-ні Браницької в Сквир. пов. замість „64.000“ пуд. цукру — взято 6.400, для ц-ні Подолінського замість „1.000“ десятин — 100 дес. та для ц-ні Карлагеоргія зовсім одкинута „3.000“ берк. купованого буряку (бо це стосується р. 1847, а р. 1848, як сказано в „Стат. обоз...“, буряку не купували), бо ці числа в попередньому своїй вигляді помилкові. Прим., продукція в 64 т. не відповідає площі засіву, роб. силі, паливу й т. ин. Та й найбільша продукція однієї ц-ні того часу (Смілянської) — 45.000 п. досягала такого числа тільки через те, що купувалося мелясу, за що згадано в „Стат. обоз...“ (між иншим в описі Смілян. маетку — „Смѣла“, в таблиці між ст. ст. 124—5 для 1846—7 р. знаходимо продукцію в розмірі 36.841 п., для 1847—8 р. — 28.624 п. та для р. 1848—9 тільки 18.974 п. й ин.).

Виравуючи, скільки виходило цукру з берк. та десятини — тут відкидалося попереду 57.075 берк. на 690 десятинах посіву для 5 ц-нь (Яхненка, Свейковського, Липковського, Любомирського та Кржичковського), що для них розміру продукції не подано. Виравувавши-ж, скільки виходило цукру з берк. для решти ц-нь, ми мали змогу підставити число продукції і для згаданих 5-ти (437.250 + 22.400 пуд.).

У с-ві 1848 р. пост. робітників позначено „1.985“ душ, за підрахунком-же дістали — 2.068. Виходить, що в „Стат. обоз...“ виключено з підсумку 80 д. жінок (хоча залишається ще різниця на 3 д., що виявити її не змогли). Щоб не ускладняти таблиці, тут теж вилачено жінок з групи пост. робітників (бо число пост. робітниць подано тільки для Київщини і тільки для двох ц-ень) та приєднано до числа сезон. робітниць.

Щодо кількості пост. робітників, яка припадає на одну ц-ню, то звертають на себе увагу ц-ні Бобринського, Бондаревих, Яхненка, Мацевича, Голованського, де було від 100 до 140 і навіть 300 душ. Ці чималі числа вплинули на пересічні для Київщини.

До числа „8.322“ душ сезон. роб. чоловіків прилучаємо 54 хлопці (14 д. по ц-ні Красносельського та 40 д. — Свейковського). Так само і число сезон. жінок — „4.813“ по-більшуюмо на 80 д., як уже зазначалося.

Також досить плутані числа по Київ. й для худоби. Прим., для коней маємо в оригіналі такий загальний підсумок: — „924“ на виробництві, „30“ — постійних та „259“ коло терок (а це не виробництво? і чи не подвійне обрахування?). Це разом становить 1.213 коней, тимчасом як підсумовуючи безпосередньо поза заводські дані (вийняткових чисел серед них не спостерегаємо) дістаємо 1.054 коня разом. Беремо останнє число.

2. Поділля. а) С-к 1848 р. порівнюючи до списку Віта додає аж 9 ц-нь: Б. Потоцького — з 1834 р., Раковського — 1838 р. Гурського — 1841 р., Обідзінського — 1841 р., Букара — 1842 р., Косецького — 1842 р., Обошеського — 1845 р., Будзинського — 1847 р. та Юр'євича — 1847 р.

Виключаючи тільки ц-ні Обід-го інших заводів немає і у Т., до с-у якого їх треба додати. Що-ж до с-у Віта, то треба гадати, що він попросту проминув ці ц-ні (принаймні дві ц-ні збудовані р. 1847). Коли-ж це не пропуск і аж 9 дійових р. 1848 ц-нь до р. 1851 позакривалися, то повстає питання про чинники (та вплив запровадженого акцизу).

Своєю чергою маємо пропуск (?) в с-ві 1848 р., в якому не згадується за ц-ню Вітославського Літин. пов., в с. Чернятині. В. та Т. — зазначають для неї 1842 р., а Г.-Г. — 1849 р. і ця остання дата дає підставу гадати, що р. 1848 цю ц-ню переоблювали.

б) Для числа дес. зав. посіву — „3.490“ д., збору буряку — „201.150“ берк., купованого буряку — „64.700“ берк. тут прийнято такі пересічні: — 3.370 д., 234.050 б. та 59.900 б. Число-ж продукції залишили без змін — „91.750“ пуд. (пересічна — 85.600 п.), бо поза заводські дані, на наш погляд, дуже зменшені (тому, певно, й автори „Стат. обоз.“ — взяли максимум). Вирахувавши-ж пересічні (вилучали 664 дес. та 32.950 берк. буряку, в тому числі плантаторських 94 дес. та 6.500 б. бур. — для 5 ц-нь, для яких не зазначено продукції), ми додали до суми продукції ще 11.600 п. цукру та отже прийняли для продукції остаточне число в розмірі 103.350 п.

Інших та великих змін до чисел оригіналу не вносили. Між иншим не мали змоги запровадити якоїсь поправки до числа однієї з ц-нь Чацького, де спостерегаємо невідповідність між кількістю буряку — 9.000 берк. та продукцією — 12.000 пуд. В оригіналі числа подано в одному варіанті (рафінадний відділ?).

3. Волин. а) С-к 1848 р. порівнюючи до с-ів В. та Т. додає 5 ц-нь, а саме: Браницької Влад. пов., Ружопіль, з 1839—46 р., Любомирського в Дуб. пов., в с. Рачино 1842 р. (мав ліквідуватися, але чому не сказано і стат. даних опріч продукції — 500 пуд. не подано), Нововейського в Жит. п., в Ушомірі (дати та стат. даних не подано), Крашевського в Жит. п., в с. Озадівці, з 1843 в р. та Будзинського Г. А. в Новоград.-Вол. п., в с. Провалівці, з 1845 р. Коли відсутність цих ц-нь у В. можна пояснити як пропуск (але знову не всі), то до с-у Т. їх треба додати.

Між иншим „Св'їд.“, починаючи таблицю поза заводських даних на ст. 84 та одкинувши Витебську г. (одна недійова ц-ня — Обрампільського, за В. та Т. з 1846 р.), що в с-ві 1848 р. містилася перед Волинською, запозичили звідти назву повіту — Лепельського, в якому зазначили ц-ню Бобра-Піотровицького (тоб-то замість — Кременецького пов.). Це один з прикладів того, як не уважливо ставилися автори „Св'їдній.“ до своїх джерел.

б) Що-до стат. чисел по Волині, то, зважаючи на незначні розходження між нашими пересічними (разом з додатками, коли для певної ц-ні бракувало якихось даних) та відомостями оригіналу, залишили числа останнього. Ввели тільки до підсумку 1.000 берк. купов. буряку, що значається для однієї з ц-нь Сангушко, а в підсумкові не були.

4. Чернігівщина. а) „Стат. обоз.“ порівнюючи до с-ів В. та Т. додає 3 чи 4 ц-ні, а саме: Ладомирського (Новозиб. п., в с. Семеновці, без дати, з приміткою — „...заводъ сей сторгъль“; проте до с-у Т. його треба додати), Кандиби (Конот. п., в с. Лобовці, без дати, з приміткою — „перестраивается“; в с-х В., Гутмана, Г.-Г., Ч. та Т. його немає; до останнього треба додати) та Гудовича (Мглинськ. п., в Струговій Буді, перебудувався; у В., Гутмана, Г.-Г., Ч. та Т. — не маємо; до останнього с-у її треба додати, бо це-ж наче-то інша ц-ня ніж у с. Войтенці, що згадується по інших с-х та окремо по-

дається в „Стат. обоз...“). Можливо, що маємо ще 4-ту ц-ню — Дурново в Черн. п., бо хоча у В. Т. у цьому повіті позначено цілих 2 ц-ні Дурново, але назви місця розташування заводів — розбігаються.

Своєю чергою в с-ві 1848 р. не бачимо ц-ні Соломки в Крол. п., в с. Клишці, для якої В., Г.-Г. та Т. подають 1843 р. Це, певно, пропуск „Стат. обоз...“, бо-ж цю ц-ню зустрічаємо ще в спискові Гутмана.

Між иншим одзначимо також, що для ц-ні в с. Овдіївці, Сосн. п. — с-к 1848 р. господарем називає Максимовича, а В., Гутман та Т. — Скоропадського (коли тут маємо зміну власників, то чому Т., що поклав завданням називати основників, подає прізвище Скоропадського?). Та для ц-ні в с. Кульневі, Мглин. п. — Перовського („Свѣд...“ — же Юр'євського), а В., Гутман та Т. — Вишеславського й т. ин.

б) З числами „Стат. обоз...“ для Черн., власне з редакцією підсумків по губернії, аж ніяк не можна було погодитися. Поправки-ж вимагали чималої роботи. Попереду довелося підбити підсумки для 14 ц-нь, що дані для них подано з усіх питань. На підставі пересічних для цих ц-нь було перевірено та доповнено дані для решти десяти (що-до 11-ої чи 25-ої дійової по Черн., а саме — Куш.-Безбородька у Верківці, то для неї в оригіналі подано всі числа, але, виводячи попередні пересічні для 14 ц-нь, їх довелося відкинути, бо розмір продукції — 18.000 п. цукру при пересічному зборі буряку 4.560 берк. та 8.360 берк. купованого вважали за надто високій; до загального підсумку, після закінчення попередніх переробок, тут прилучено й ці дані, бо можливо, що, як і на Смілян. ц-ні Боб-го, на ній уживалося купованої патоки; перевірити чи не додано тут рафінаду — було не можна).

Для цих 10-ти ц-нь зміни та доповнення запроваджено такі: 1) Для ц-ні Куш.-Без. в Козел. п. — підставили продукцію в розмірі 940 пуд. (мали площу посіву та збір буряку), 2) для иншої його-ж-таки ц-ні (Ніж. п.) підставили продукцію в розмірі 1.600 пуд. (ті самі дані), 3) для ц-ні Булацель підставили площу посіву — 60 д. та побільшили збір буряку до 4.000 берк. (мали продукцію), 4) для ц-ні Покорського — Журавко підставили число купов. буряку — 9.000 берк. (вказівку, але без числа, про те, що буряк докуповували, в оригіналі маємо, як і число продукції, зав. посіву та збору), 5) для ц-ні Голіциної в Стародуб. п. підставили 1.400 п. продукції (мали збір та площу посіву), 6) для ц-ні Іваненкової в Кролев. п. збільшили число продукції з 850 п. до 2.120 п. (число збору буряку прийняли 1.400 берк. та ще мали 6.000 берк. купов. буряку), 7) для ц-ні Скоропадського в Конот. п. збільшили продукцію з 1.500 п. до 3.200 п. (мали суму власного та купов. буряку в розмірі 11.600 берк.), 8) для ц-ні Дурнова підставили 4.000 берк. куп. буряку (мали продукцію в розмірі 1.500 п. цукру та тільки 1.000 берк. збору завод. буряку), 9) для ц-ні Долгорукової (Кролев. п., Черешенки) підставили замість 1.300 берк. куп. буряку — 11.000 берк. (але й це число разом з 4.800 зав. буряку відповідає хіба 5.000 п. цукру, в оригіналі-ж позначено цілих — 15.000 п.) та нарешті 10) для иншої ц-ні Долгорукової (Крол. п., Жоравка) підставили число десятин — 260 та збору буряку — 16.500 берк. (мали продукцію — 5.000 пуд.).

Окрім того на зміну чисел оригіналу тут додано до числа „1.161“ сезон. робітниць 30 д. „дітей“ (ц-ня Булацель); числа-ж коней та волів залишили без змін (хоч підсумок позагод. даних становить 178 коней проти „208“ оригіналу та 236 волів проти „266“).

В наслідок усіх переробок здобули такі числа: площа посіву — 1.720 дес. проти „1.461“ дес. оригіналу, збір буряку — 96.100 берк. проти „79.750“ берк., купованого — 81.000 берк. проти „69.230“ б., продукція — 77.000 пуд. проти „70.050“ п. та число сезон. жінок 1.191 д. — проти „1.161“ д.

Між иншим, роблячи ці поправки, намагалися використати числа продукції для цих окремих ц-нь за списком Гутмана (Ж. М. й Т. за 1853 р., № 10—12). Але в таблиці Гутмана порівнюючи до р. 1848 числа продукції надто малі (1848 р. 25 ц-нь продукували 77.000 п. цукру, 1851 року 39 ц-нь — тільки 65.000 п., якщо в обох випадках вилучено рафінад). Гутман, певно, подав не числа фактичної чи наближені до неї продукції, а тільки тієї частини, яку обкладали акцизом. Але можливо, що тут ми натрапляємо саме на приклад підупадання цукроварства на Чернігівщині ще до 1861 р. (бо спостерегаємо

й чимале поменшання абсолютної та відносної кількості робітництва, чого поступ техніки ц-нь протягом 3 років дати не міг; з прикладу-ж, прим., Шамраївської ц-ні, де після вдосконалень р. 1852 проти р. 1851 кількість робітників зросла, бачимо одворітне— див. архів Браїцьких, звідомлення директора Водкевича). В наслідок всього цього довелося залишити таку спробу та вносити поправки до чисел продукції без огляду на Гутманові дані.

5) Полтавщина. а) С-к 1848 р. порівнюючи до с-ів В. та Т. додає дві ц-ні, а саме Рітерову (теж Прилуц. п., без дати, з приміткою — „заводь зтоть еше не совершенно устроень“) та Горленкову в Золот. п., в с. Гладковщині, з 1845 р.

Можливо, що першої ц-ні так і не було побудовано (її нема по ин. с-ах), але друга мала-б бути в с-ві В., бо-ж зустрічаємо її в пізнішому спискові — Г.-Г. До списку принаймні Т. її треба додати.

„Стат. обоз...“ подає ще одну ц-ню — Башилова, Хорол. п., в с. Мосіївці, з 1839 р., якої немає у В. та Т. Можливо-ж що це тільки заміна господаря (за В. та Т. це — Струве з 1840 р.; порівн. ще дані Арандаренка „Зап. о Полт. губ.“, ч. II, ст. 334—5).

б) Для площі посіву — „1.255“ дес. та збору буяків — „68.590“ берк. приймаємо числа оригіналу, бо вони досить подібні до знайдених у нас пересічних.

Число купів. буяку — „13.800“ берк. у нас менше — 10.800 берк., хоч можливо, що помилка тут не в підсумкові оригіналу, а в наслідок пропуску серед позаводських даних, що виявити не було змоги.

Найскладніша-ж справа з продукцією. Для 5 ц-нь її не подано зовсім та для 6-ої (Рітера, Прил. п., в с. Ольшані) продукція надто мала порівнюючи до числа буяку. Проминути це не можна було, бо число буяку (43.100 берк.) та площа посіву (711 дес.) для цих ц-нь становлять надто поважний відсоток для Полт. від підсумку по губернії (до того-ж ще для 5 ц-нь не подано жадних даних, хоч і не всі вони були не дійові). Це зменшало-б питому вагу Полт. в цукровім виробництві України. Тому, обрахувавши пересічний вихід цукру з берк. для решти ц-нь, тут обчислено та підставлено число продукції для цих шістьох. Це дало ще 14.870 п. цукру, що разом з основним числом 12.500 п. (власне 14.000 п., але-ж од цієї суми одраховували 1.500 п. для заводу Рітера) склало 27.370 п. цукру.

Велику різницю дістали ще для чисел сезон. робітників. Тут за підрахунком позаводських даних здобули число — 949 чоловіків та 821 жінок, в оригіналі-ж позначено — „1.553“ чол. та „2.036“ ж. Пояснити таке розходження не можемо. Можливо, що в погуберському підсумкові суми ці подвоєно (виходячи з двох змін робітників, хоч позаводські дані, порівнюючи їх до інших губернь, не дають підстав для цього) чи до цих чисел потрапили робітники по сільському г-ву.

б) Харківщина. а) С-к 1848 р. порівнюючи до с-ів В. та Т. додає дві ц-ні, а саме: Малиновського в Ізюм. п., з 1843 р. та Буцького в Змієв. п., з 1842 р. Вважаємо, що до с-у Т. їх треба додати (що-ж до с-у В., то знову питання — чи-ж це наслідок пропуску, чи вони до 1851 р. припинили свою діяльність; вважаємо, що скорше останнє?).

Своєю чергою спостерегаємо, що промінено, принаймні 2 перші, такі ц-ні: Голіцина в Сум. п., в с. Могриці (з 1837 р. за В., Т. та Ч. і з 1838 р. за Г.-Г.), Шрайдера в Охт. п., в с. Янковому Розі (1831 р. за В. та Т. і з 1851 р. — скорше дата якоїсь переробки — за Г.-Г. та Ч.) та Елінської в Охт. п., в с. Мезіновці, з 1848 р. за В., Т. та Г.-Г. і з 1834 р. за Ч.

Між іншим, як і в пізніших списках, у „Стат. обоз...“ ц-ні Ляліних у Сумському повіті теж уже немає.

б) Запроваджені пересічні мало одрізняються від чисел погуберських підсумків оригіналу. Число-ж продукції — максимум залишили без змін, бо позаводські дані, на нашу думку, значно зменшені (тим-же, певно, керувалися й автори с-ку 1848 р.).

7) Херсонщина. б) Число продукції беремо пересічне — 2.500 п. замість максимального „3.000“ п. в оригіналі. Що-до інших чисел — робити змін не довелося. В таблиці-ж № 1 (рядок 3) помилково не одзначили, що у спискові з 1848 р. згадується ще за одну ц-ню — Емануеля в Олекс. повіті, для якої стат. та ин. відомостів не подано.

II. РОСІЯ.

8) Вороніжчина. а) „Стат. обоз...“ в порівнянні до с-в В. та Т. додає 3 ц-ні, а саме: Тулінової в Бобр. п., з 1842 р., Богаєвської в Новохоп. п. (без дати, з приміткою — „...заводъ пришелъ въ ветхость и остается безъ возобновленія“) та Курносової в Павлов. п., з 1838 р. До списку Т. їх треба додати.

Своєю чергою в с-ві 1848 р. не зустрічаємо таких ц-нь: Олсуфьева з 1832 р., за яку згадується тільки у Т., та ц-ні Вікуліна в Задон. п., з 1843 р. за Т. та Г.-Г. В останнього подано дату 1853 р. і тому не ясно чи це дата перебудови, і тоді відсутність цієї ц-ні в спискові 1848 р. та В. є пропуск, чи може Т. помилково зазначив 1843 р., замість 1853 р.?

б) Що-до чисел, то виключаючи продукцію мало не скрізь запроваджено зміни хоча й невеликі. А саме: замість „1.960“ дес. посіву одержали 1.990 дес., „138 500“ берк. збору — 130.000 берк., „5.000“ берк. купов. буряку — 14.000 берк.

9) Курщина. а) С-к 1848 р. в порівнянні до В. та Т. додає 3 ц-ні, а саме: Сви-стунова в Дмитр. п. (без дати, з приміткою — „...остановленьъ въ дѣйствиі“), другу ц-ню Путив. компанії (у В. подано тільки одну без дати та місяця побудування, у Т. — жадної, тут-же маємо докладні відомості) та Вошинського в Путивел. п. (без дати, з приміткою — „передѣлювается“). Отже до с-ку Т. їх треба додати.

Своєю чергою в с-ві 1848 р. не зустрічаємо таких ц-нь: Безобразової (Путивел. п. в с. Курбі, 1838 р.; оскільки ц-ня згадується по с-ах В. та Г.-Г. — це певно пропуск „Стат. обоз...“; між иншим, Т. подає иншого власника — Куш.-Безбородка), Черепова (Путивел. п., в с. Сафонівці; В. і Т. — з 1840 р., Г.-Г. — з 1853 р. та ще й в „Софіївці“; певно це теж пропуск в с-ві 1848 р.) та Тютчева з 1831 р. (певно цю ц-ню уже було ліквідовано до 1848 р., бо зустрічаємо її ще тільки у Т.).

б) Що-до чисел, то основна поправка полягає в наведенні числа купованого буряку. В погуберському підсумкові „Стат. обоз...“ цього числа не подано, дарма що, прим., сами ц-ні. Путивел. компанії вживали виключно купов. буряку в кількості 12.000 берк. Отже тут подано нове число — 35.420 берк. купов. буряку. Число завод. буряку тут менше — 54.920 берк., замість „56.930“ берк., бо до нього приєднували раніше трохи купов. буряку.

Для продукції дістали пересічне число 21.785 п. та максимальне — 22.110 п. — проти „27.310“ п. в оригіналі. Але серед позаводських даних довелось наштовхнутися на невідповідні числа. Прим., для ц-ні Ребендера в Білогород. п. при 12.000 берк. буряку число продукції подано тільки в розмірі 500 п., для ц-ні спадкоємців Полторацького в Ново-Оск. п. — 500 п. на 4.200 берк. й ин. Через те число продукції залишили в редакції оригіналу.

Число сезон. робітників — чоловіків (жінок та пост. роб. — вірне) тут теж не збіглося. За підрахунком позав. даних здобули тільки 1.670 чол., в підсумкові-ж оригіналу — подано „2.183“ чол. (див. примітку для сезон. роб. — жінок по Полтавщині).

10) Гульська губ. а) С-к 1848 р. в порівнянні до с-в В. та Т. додає одну ц-ню — Князева в Венев. п., без дати, з приміткою, що її перебудовують. Якщо у В. це не пропуск (може так і не було перебудовано?), то принаймні до с-ку Т. її треба додати.

Одзначимо ще, що „Стат. обоз...“ подало неправдиву дату — 1808 р. для першої в кол. Рос. Державі ц-ні — Бланкенагеля.

б) Що-до чисел, то застережемо деякі зміни проти підсумку оригіналу. По-перше змінено суму збору зав. буряку — тут 90.390 берк., в оригіналі „76.390“ б. Зробили це тому, що в с-і 1848 р. не подано збору для ц-ні гр. Бобринського в Богород. п., хоч зазначено площу — 350 дес., кількість купов. буряку — 30.000 берк. та продукцію — 12.000 пуд. Між иншим, число самого купов. буряку певною мірою відповідає числу продукції, але-ж в оригіналі за цю ц-ню виразно сказано: „...свекловида сѣтается крестьянами на огородахъ до 350 дес. въ сложности и сверхъ того (підкр. наше) покупается до 30.000 берк. по 86 коп. сер.“. Але яка-ж була урожайність цих 350 дес., а звідти й сума збору зав. буряку, коли його можна так назвати? Прийняти для них пересічний збір по губернії було не

можна, бо це дало-б 21.770 б. бур., що разом з 30.000 берк. куп. буряку не відповідало-б сумі продукції. Через те тут узято таку врожайність, яку мали для иншої ц-ні гр. Боб-го в с. Бобрику, Єпіфанов. п., де сіялося теж 350 дес., а саме—40 берк. з дес. та додано до підсумку 14.000 берк.

Далі збільшили число десятин на 30 (перевели для ц-ні Шаховської „хоз.“ дес. на казенні та ще виявили помилку на 20 дес.), виправили число купов. буряку (41.300 берк., а не „39.550“ берк., яке число теж зустрічаємо, але для продукції) та взяли для пост. робітників число 277 проти „251“ в оригіналі. Решту чисел залишили без змін. Одзначимо ще, що, коли вираховувано витрати палива на 1.000 п. ц. — відпали найбільші ц-ні Боб-го, з продукцією в 12.000 та 5.000 п. ц., по яких уживали торфу.

11) Тамбовська губ. а) С-к 1848 р. в порівнянні до с-ів В. та Т. додає одну ц-ню купця Хренікова в Козлов. п., без дати, з приміткою — перебудовується, — це промовляє за те, що її збудовано до р. 1848. Коли цієї ц-ні немає у В. (може її так і не було перебудовано) і це не його помилка, то до списку Т. її треба додати.

Між иншим маємо тут ще, прим., приклад, коли дати для ц-ні Васильчикової в Лебед. п. дуже розходяться—для неї В. та Т. подають 1839 р., а „Стат. обоз.“ — 1829 р.

б) Цю-до чисел, то змін запроваджено не багато. Число збору зав. буряку збільшили на 200 берк., продукції — на 366 п. (крім виправлення помилки в підсумковій оригіналу, який менший од своїх складових частин на 1.000 пуд.), що її додали для ц-ні Селезньова (мали збір буряку, а норму виходу цукру з берк. взяли губерську), та здобули число жінок — сезон. 155 проти „119“ оригіналу.

12) Орловська губ. а) С-к 1848 р. в порівнянні до с-ів В. та Т. додає одну ц-ню — Козакова в Малоархан. п., з 1840 р., з приміткою, що вона почне працювати р. 1848, бо з 1845 р. не працювала. У В. її немає, і це можна пояснити тим, що вона так і не відновила діяльності (?), але-ж до с-ку Т. її треба додати.

Своєю чергою в с-ві 1848 р. вже не знаходимо, як і у В. ц-ні Баранова в Кром. п., з 1809 р., що зустрічаємо у Толпигіна. Можливо, що вона вже припинила свою діяльність до 1848 року.

Одзначимо також, що для двох ц-нь, для яких в с-ві 1848 р. не подано дат, знаходимо такі у В. та Т. Для ц-ні Мальцева, Брян. п., в с. Любохні — подано 1840 р., а для ц-ні Бурдіна — Кром. п., в с. Рождеств., — 1838 р. Окрім того, в „Свѣ-хъ...“ у порівнянні до „Стат. обоз.“ маємо дату — 1842 р. для ц-ні Бобарикіна замість — 1812 та 1818 р. для ц-ні Мальцева — замість 1808.

б) Цю-до чисел, то тут запроваджено чимало змін. Сума позаводських даних з площі посіву становить 497 дес. проти „3.620“ дес. оригіналу та 38.070 берк. збору буряку — проти „27.900“ берк. Далі у нас внесено ще один коректив. Ідучи за вказівкою, що Любоханівська ц-ня Мальцева купувала буряк од Люб-ої таки контори, тут відкинуто площу посіву цієї цукр-ні — 130 д. та 12.000 берк. купов. буряку (буряк в оригіналі було раховано двічі — по графі завод. та купов., хоч продукція в розмірі 4.000 п., а тим більше 1.000 п., як це помилково надруковано в „Свѣд-хъ...“ такої подвійній сумі не відповідає). Ці-ж нові числа 367 д. та 26.070 берк. бур., як бачимо, досить подібні до чисел підсумку оригіналу, коли припустити, що число „3.620“ дес. повстало в наслідок друк. помилки — зайвого нуля. Остаточо-ж тут прийнято такі числа: 372 дес., бо перевели ще 20 „хоз.“ дес. на казенні для ц-ні Карамзіна, залишили число збору зав. буряку без змін — 27.900 б. та подали число купованого буряку — 17.300 берк. (автори „Стат. обоз.“, дарма що позаводські дані й були, підсумку по графі куп. бур. зовсім не підбивали).

Опріч того, тут додано, виходячи з пересічного для губернії видобутку цукру з берк., до числа продукції — „8.330“ п. ще 1.680 п. цукру для двох ц-нь, продукції яких в оригіналі не позначено.

13) Калузька губ. а) С-к 1848 р. в порівнянні до с-ів В. та Т. проминув одну з трьох ц-нь Мальцева, що певно являє собою пропуск, та не містить уже ц-ні Наумова, яку маємо тільки у Т., з 1809 р.

Мусимо також одзначити, що фактично в Кал. г. було 7 дійових ц-нь, але оскільки продукцію та буряк для однієї з ц-нь М-ва подано по Любоханівському з-ду і виділити

їх було не можна, то по таблицях значиться тільки 6. (За цукроварство в Кал. г. див. ще замітку проф. І. Тищенко в „Сборнике статей по сах. пром.“, вип. 2—3, М. 1924, ст. 284—6; за цією довідкою ц-ні тростин. цукру існували ще з 1776 р., бурякового-ж тільки з 1836, хоча за инш. списками маємо для останніх значно раніші дати).

6) Що-до чисел, то змін запроваджено мало. Маємо, прим., тільки 64 сезон. робітника замість „62“ в оригіналі. Зміну числа сезон. робітниць з „187“ на 183 запроваджено тут помилково.

14) Пензенська губ. а) С-к 1848 р. в порівнянні до списків В. та Т. додає одну ц-ню—купця Огарєва в Інсаров. п., без дати, дійову, що її немає у В. (пропуск?) та яку треба додати до с-ку Т.

Своєю чергою в с-ві 1848 р. бракує ц-ні Сатіна, що для неї В. та Т. подають 1843 р. Оскільки ц-ня зустрічається у В., вважаємо, що це пропуск „Стат. обоз.“ Далі, вже не як пропуск, а як певну вказівку найпізнішої межі припинення діяльності ц-нь, зазначимо, що в с-ві 1848 р. бракує ц-нь Баранова та Долгорукова, що їх маємо тільки у Т., з 1809 р.

6) До чисел змін запроваджено не багато, а саме: дістали кількість дес. посіву 227—проти „390“ д. (вважаємо, що в оригіналі сюди потрапила й площа купов. буряку) та сезон. роб. — чоловіків 488 проти „508“ душ (власне треба було скинути 20 д. по графі постійних та додати до гр. сезон., але сума залишається правдива).

15) Нижегородська губ. а) С-к В. та Т. додає одну ц-ню—Прутченка в Княгин. п., з 1841 р., яку, коли бракує даних за часи Віта, треба додати до списку Толпигіна.

6) Числа змінили мало. Вирахували пересічні для збору буряку 13.200 берк. проти „12.750“ берк. та 5.455 п. цукру проти „5.910“, бо в оригіналі подано сливе мінімум буряку проти макс. продукції. Не мали даних для збільшення числа сезон. робітників, але число їх надто мале. Чи не одна зміна?

16) Рязанська губ. а) Порівнюючи між собою різні с-ки, наочних пропусків не спостерегаємо. Одзначимо тільки, що в с-ві 1848 р. бракує згадки хоча-б за будівання ц-ні М. Муромцева (наведено тільки ц-ню П. Муромцева з 1837 р., для якої В. та Т. подають 1835 р.), що для неї В. та Т. визначають 1848 р. З'ясуємо також, що р. 1848 ц-ні купця Духоніна з 1809 р. та Шеншина з 1831 р. вже не працювали (немає їх і у В., зустрічаємо тільки у Т.).

6) Що-до чисел, то запроваджуємо зміну тільки для продукції—5.350 пуд. — пересічна, проти „5.800“ п. — макс. оригіналу.

17) Могилівська губ. а) Що-до кількості ц-нь, то різниць поміж с-ми не спостерегаємо. Одзначимо тільки розбіжність дат для ц-ні Гурко в Оршанськ. п., в с. Кринки, що для неї с-к 1848 р. подає—1841 р., В.—1842 та Т.—1851.

6) Перевіривши числа, залишили їх сливе без змін. Зменшили тільки число пост. робітників з „44“ до 34. Кількість коней за нашим підсумком дорівнювала 20, але тут залишено число оригіналу „60“ (розрахунок на три зміни?).

18) Смоленська губ. а) У с-ві 1848 р. вже не маємо згадки за ц-ню Савіна (у В. її немає, у Т.—1829 р.). Так само не маємо згадки хоча-б за будівання цукроварень Повало-Свейковського (В. і Т.—1848 р.) та Челіщева (В. і Т.—1849 р.).

6) Число збору зав. буряку—2.780 берк. розбігається з оригіналом („3.195“, „3.100“ та у „Свѣд.“—„190“). Для ц-ні Мальцева прийняли мінімум урожайності—90 бер. (макс.—125 берк.). Для тієї-ж ц-ні, виходячи з розмірів продукції, підставили число купов. буряку в кількості 1.500 берк. (в оригіналі-ж сказано тільки, що вживається і купов. буряку). Але не вважаючи на такі поправки, См-а губ. під тиском відомостів Мальцева продовжує відзначатися з-поміж рос. губернь кількістю цукру, що здобувалася з одного берківця буряку та з однієї десятини плантацій і рівнем врожаю.

19) Саратовська губ. а) У „Стат. обоз.“ згадано тільки за одну ц-ню гр. Бобринського (Камши. п., 1825 р.; В. і Т. з 1836 р.). Отже тут не подано уже ц-нь Воейкова з 1829 р., Ермолаєва з 1809 р. та другої (?) гр. Боб-го з 1825 р. (цих ц-нь немає і у В., наводимо за Т.; за Ерм-а див. ще 1 збір. П. С. З. т. XXX, № 23.566).

Головне-ж у с-ві р. 1848 бракує ц-ні Гінтера. Її, як і ц-ню гр. Боб-го, орендував дворянин Лисковський, що її за В. та Т. побудовано р. 1839. Оскільки-ж її згадано в с-ві В., то треба гадати, що ця прогалина сталася з вини „Стат. обоз...“.

б) Буряк увесь купують. Тому ні врожаю з дес., ні площі посіву — не знаємо. Рівень врожаю припустили умовно в розмірі — 60 берк. з дес.

20) Мінська губ. а) У с-ві 1848 р. подано тільки дві ц-ні: Булгакова (Бобр. п., 1842 р., В. і Т. — 1839 р.) та Вітгенштейна в Новогруд. п., з 1835 р. Але-ж по с-ах В. та Т. oprіч цих зустрічаємо ще шість, а саме: 3 ц-ні Кіневичів з 1848 р. — дві в Моз. п. та одну в Річицьк. п., Хризовича з 1848 р. (Борис. п., тільки у В., проте до с-ку Т. її треба додати), Шпаковського з 1844 р. (за В. в Пин. п., за Т. — в Борис.) та ще одну Вітгенштейна (Слуц. п., В. — 1851 р., Т. — 1830 р.).

б) З чисел виправили тільки суму збору зав. буяку — 2.150 берк. проти „1.670“ б. та зазначили кількість купов. буяку. В оригіналі маємо останнє число серед позавод. даних та не знаходимо в підсумкові.

21) Симбірська губ. а) У с-ві 1848 р. зустрічаємо тільки одну ц-ню — Воейкова з 1828 р., що її бракує в с-ві В. та Т. До списку останнього її треба додати.

Своєю чергою в с-ві 1848 р. не бачимо ц-ні Корсакова з 1831 р., що її подано у Т. (повіту, місця будівлі — не зазначено) і яка, можливо, зупинилася до того часу, бо-ж її бракує і у В. б) Чисел не змінювали.

22) Тверська губ. а) Різниця що-до кількості ц-нь по с-ах 1848 р., В. та Т. не спостерегаємо. б) Чисел не змінювали. Між иншим у „Свѣд-хъ...“ замість 140 берк. з дес. надруковано — 160.

23) Гродненська губ. а) „Стат. обоз...“ порівнюючи до с-в В. та Т. додає дві ц-ні: Нарбута в Корбин. п., з 1840 р. та Скирмундта в тому-ж пов., без дати, з приміткою що ц-ня припиняє роботу через недорід буяку та неуспіх самого виробництва. Обидві ц-ні треба додати принаймні до с-ку Т. Що-ж до ц-ні Шпаковського в Пружан. п., з 1838 р., то наведемо таку примітку оригіналу за його школу цукроварства: „Помѣщикъ занимается производствомъ и беретъ учениковъ для показанія всѣхъ пріемовъ этого производства“.

б) Числа залишаємо без змін oprіч продукції, до числа якої — „120“ п. і тільки для заводу Шпак-го, додаємо обраховану продукцію ще для ц-ні Нарбута (подано кількість буяку; вихід цукру з берк. прийняли в розмірі для ц-ні Шпак-го). Звертає увагу відсутність даних за пост. робітників та мале число сезонних — 14 душ — чоловіків (в „Свѣ-хъ...“ помилково надруковано — „142“ д.).